

OCHRONA I KIERUNKI ROZWOJU

42. FORMY OCHRONY PRZYRODY

JACEK WOLSKI

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania
Polskiej Akademii Nauk,
Zakład Geoekologii i Klimatologii

Niniejsze opracowanie składa się z czterech głównych części dotyczących kolejno: (a) rozwoju ochrony przyrody na terenie historycznej Bojkowszczyzny Zachodniej, (b) form ochrony przyrody (obszarów i obiektów) wyszczególnionych w ustawie o ochronie przyrody (ze szczególnym uwzględnieniem Bieszczadzkiego Parku Narodowego), (c) problematyki ochrony o charakterze transgranicznym oraz (d) innych wybranych inicjatyw związanych z ochroną obszarów cennych pod względem przyrodniczym. Głównym celem rozdziału jest przedstawienie ewolucji systemowej ochrony przyrody i jej aktualnego stanu (sierpień 2015 r.) na omawianym terenie, a nie szczegółowych informacji przyrodniczo-kulturowych o poszczególnych formach – te bowiem zainteresowany Czytelnik odnajdzie bez problemu w publikacjach i aktach prawnych przywoływanych w tekście (patrz także Kaliszewski i Sikora, 2009) oraz na licznych stronach internetowych. Ponadto komplementarny charakter mają rozważania zawarte w rozdziałach 43 i 44. Oprócz opracowań publikowanych i na prawach rękopisów wykorzystano także ważne źródła informacji przestrzennej: rejestry prowadzone przez Regionalną Dyрекcję Ochrony Środowiska w Rzeszowie, geoportale Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska, Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe oraz Państwowe go Instytutu Geologicznego, a także materiały udostępnione przez Bieszczadzki Park Narodowy.

42.1. Historia przed- i międzywojenna

Historia działań związanych z ochroną przyrody na omawianym terenie sięga swoim rodowodem początków XX w., zaś deklaratywnie czasów znacznie wcześniejszych⁵⁰⁴. Dostrzegano i doceniano pierwotny miejscami charakter bieszczadzkiej buczyny karpackiej, unikalny w skali całych Karpat Wschodnich, podkreślając zwłaszcza walory przyrodnicze niemal niedostępnych dla człowieka lasów porastających Pasmo Graniczne – tam właśnie buk *pozostał od Wołosatego na długości 40 klm, aż do Solinki niemal nietknięty* (Kosina, 1907, s. 483). Być może znalazło to swoje odbicie w fakcie, że pierwszym obszarem chronionym w Bieszczadach Zachodnich był rezerwat „Stużica” utworzony na stokach Kremenarosa dzięki staraniom węgierskiego Zarządu Leśnego w 1912 r. (obecnie jest to obszar po stronie ukraińskiej). Rezerwat ten, początkowo o powierzchni 331,8 ha, chronił właśnie drzewostan bukowy o charakterze pierwotnym z udziałem jawora i jodły w średnim wieku 140-160 lat (Denisiuk i in., 1997). W 1932 r., kiedy Zakarpacie było częścią Czechosłowacji, dzięki staraniom prof. A. Zlatníka – znanego botanika, leśnika, działacza na rzecz ochrony przyrody i inicjatora badań dynamiki rozwoju lasów pierwotnych, powierzchnię rezerwatu powiększono do 552,9 ha (Zlatník i Hilitzer, 1932). W 1938 r. założono tam stację naukową, ale po wojnie badania przerwano i rozpoczęto wyrąb lasów.

Jak wspomina R. Rymarowicz (1994), nie była to jedyna inicjatywa mająca na celu ochronę przyrody w Paśmie Granicznym. Otóż z korespondencji z 1925 r. między prof. Walerym Goetlem – pełnomocnikiem Państwowej Rady Ochrony Przyrody ds. pogranicznych parków narodowych, a Rudolfem Maximovičem – generalnym konserwatorem w Czechosłowacji, wynika, że prowadzone były rozmowy na temat utworzenia w rejonie Wielkiej i Małej Rawki transgranicznego rezerwatu przyrody, w skład którego wchodziłby istniejący po stronie czechosłowackiej rezerwat „Stużica”. Prawdopodobnie cały pomysł utknął na poziomie intencjonalnym, co nie było zresztą przypadkiem odosobnionym.

Trzymając się chronologii wydarzeń należy powrócić do Bojkowszczyzny Zachodniej w wyznaczonych w pracy granicach. Otóż w Bieszczadach Zachodnich

⁵⁰⁴ Pierwsze zapisy dotyczące ochrony lasów pojawiły się już w aktach lokacyjnych wsi lub dokumentach sprzedaży. Najczęściej cytowany fragment, nakazujący dbałość i zakazujący wypalania i karczowania użytecznych lasów bukowych i jodłowych (w odróżnieniu od nieużytecznych świerkowych), pochodzi z aktu sprzedaży przez Piotra Kmitę wsi Tarnawy Wyżnej i Niżnej popowi Waškowi Ilnickiemu w 1537 r. (Stadnicki, 1848, s. 33-35). Później wielokrotnie, m.in. w lustracjach królewskich, oskarżano chłopów o wypalanie lasów i cyrlenie (podrzynanie kory u korzeni drzew, co prowadziło do ich obumierania) w celu pozyskania dodatkowych terenów pod zasiewy, bezkarny wypas prowadzący do ogławiania (zgryzanie pędów wierzchołkowych młodych drzew, co skutkowało wykształcaniem się osobników o zdeformowanym pokroju) czy obcinanie gałęzi z młodników jodłowych i bukowych na paszę dla zwierząt (Schramm, 1958). Zakazów nie można było jednak efektywnie egzekwować, nawet wobec właścicieli ziemskich, co przyznawał ówczesnie m.in. J. Kosina (1907, s. 485) pisząc, że *trudno jest mimo istniejących ustawowych przepisów zmusić właściciela do prowadzenia gospodarki lasowej, która by zabezpieczyła przyszłość i tęczyła się z ogólnymi społecznymi celami tej gospodarki*. Ponadto, jak słusznie zauważa R. Rymarowicz (1994), ówczesne zakazy związane były de facto z ochroną interesów właścicieli ziemskich, a nie bezinteresowną dbałością o stan drzewostanów jako takich czy chęcią chronienia uniwersalnych wartości przyrody.

w całym okresie międzywojennym powstał i w dodatku przetrwał do dzisiaj (ponownie powołany pod nazwą „Cisy na Górze Jawor” w 1957 r.) tylko jeden rezerwat przyrody, obejmujący ochroną naturalne stanowisko kilkuset osobników cisa pospolitego *Taxus baccata* w lesie jodłowo-bukowym w Bystrem k. Baligrodu. Ponad 10 lat starań, od pierwszych doniesień miejscowego gajowego w 1924 r., przez opisy taksacyjne odnotowane w leśnej prasie fachowej (lata 1933-1934), aż po negocjacje ówczesnych decydentów w zakresie ochrony przyrody z właścicielem tamtejszych dóbr Janem Wiktorem, zaowocowało powołaniem i oficjalnym otwarciem rezerwatu o powierzchni 3,36 ha we wrześniu 1935 r. (Rymarowicz, 1994).

Warto wspomnieć, że w czasie „batalii o cisy” w nieodległej wschodniej Łemkowszczyźnie prof. Władysław Szafer podjął też starania o objęcie ochroną osuwiska na stokach Chryszczatej wraz z dwoma⁵⁰⁵ śródleśnymi jeziorkami, znanymi obecnie pod nazwą Jeziorok Duszatyńskich. Udało mu się uzyskać zgodę właściciela tych terenów, Stanisława hr. Potockiego z Rymanowa – wprawdzie dokładna data powstania rezerwatu nie jest znana, ale został on wymieniony jako istniejący pod nazwą „Zwieszło” w spisie rezerwatów przyrody wykonanym w 1942 r. na potrzeby władz Generalnego Gubernatorstwa (Rymarowicz, 1994).

Godną i wartą odnotowania inicjatywę podjęto na terenie środkowej i wschodniej Bojkowszczyzny. Otóż wojewoda stanisławowski publikował na łamach Stanisławowskiego Dziennika Wojewódzkiego specjalne zarządzenia zawierające wykazy miejscowości, których krajobraz zasługiwał na szczególną ochronę. W miejscowościach tych *właściwa władza może odmówić pozwolenia na budowę, przebudowę lub zmianę budynków, o ileby te roboty spowodowały zeszpecenie krajobrazu, a dałoby się tego uniknąć przez wybór innego miejsca lub też przez inne ukształtowanie budynku albo jego części* (Stanisławowski Dziennik Wojewódzki z 1 marca 1937 r., nr 5, poz. 32). Ponadto na listach konserwatorskich zamieszczano obiekty szczególnie godne zachowania. Jak podaje R. Rymarowicz (1994), na jednym z pierwszych tego typu wykazów z 1929 r. figurują cerkwie, krzyże i kapliczki przydrożne, a nawet całe cmentarze z kilku wsi w dolinie górnego Sanu, m.in. z Dydiowej, Michniowca, Sokolik oraz Tarnawy Wyżnej i Niżnej.

Do powyższych form ochrony nawiązują także pierwowzory obecnych pomników przyrody ożywionej, zwane ówczesznie nieruchomymi zabytkami sztuki i kultury. Taki status uzyskały (lub o jego uzyskanie się starano) na omawianym terenie w latach 30. XX w. m.in. stare lipy i jawory koło dworu w Wetlinie, 300-letnia lipa wielkolistna w Smereku oraz jesion wyniosły na podwórku folwarcznym w Seredniem Wielkim (Wierdak, 1926, 1930).

Nigdy się już nie dowiemy, czy któryś z pomników natury znalazł się na liście 226 galicyjskich osobliwości przyrody. Spisy takie tworzył prezes Towarzystwa Rybackiego w Krakowie Ferdynand Wilkosz i wysyłał do Namiestnictwa lwowskiego w latach 1906-1913. Niestety całość materiałów zaginęła w czasie I wojny światowej i już w okresie międzywojennym była nie do odzyskania, o co zresztą starał się

⁵⁰⁵ Początkowo istniały trzy jeziora. Najmniejsze i zarazem najniżej położone zostało zlikwidowane w 1925 r. Wykonano wtedy przekop w wale koluwalnym, przez który wypłynęła cała woda z misy jeziornej. Stało się to na polecenie hr. Potockiego, który w ten sposób chciał wyłapać wszystkie żyjące w akwenie pstrągi.

sam autor z pomocą Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie (Szafer, 1932).

Opisane powyżej starania mogą wskazywać na duże zainteresowanie ochroną przyrody w okresie międzywojennym na obszarze Bojkowszczyzny Zachodniej. Jeśli jednak porównać te inicjatywy z analogiczną działalnością prowadzoną na terenie Bieszczadów Wschodnich, Gorganów czy Czarnohory, nie wspominając już o regionach Karpat Zachodnich, to ów optymistyczny obraz okazuje się być pozorny. Dobitym tego świadectwem są szczegółowe sprawozdania z działalności licznych oddziałów terenowych Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego, zlokalizowanych w Karpatach ukraińskich, publikowane w czasopiśmie „Wierchy”. Zresztą na łamach tego najbardziej „górskiego z górskich” rocznika w latach 1923-1938 ukazał się jeden (!) artykuł poświęcony wyłącznie Bieszczadom Zachodnim (Wrzosek, 1938). Jego autor brak zainteresowania zachodnią częścią Bojkowszczyzny tłumaczył przede wszystkim fatalną dostępnością komunikacyjną regionu. Można by odnieść wrażenie, że w powszechnym odbiorze społecznym Karpaty „kończyły” się na dolinie Osławy, a powtórnie „zaczynały” dopiero w Siankach, zaś od północy ostatnią ostoją cywilizacji był Baligród. O tym swoistym obszarze dysjunkcji S. Pawłowski (1926, s. 256) pisał tak: *smutny widok gospodarki leśnej i niezbyt zachęcający obraz gospodarki rolnej, prowadzonej sposobami archaicznymi, nie budził wesołych refleksji na temat gospodarczego podniesienia tych okolic.*

42.2. Formy ochrony przyrody w świetle polskiego prawa

W Polsce wyróżnia się następujące kategorie obszarów i obiektów objętych ochroną prawną na mocy ustawy o ochronie przyrody: parki narodowe, rezerваты przyrody, parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu, obszary Natura 2000, pomniki przyrody, stanowiska dokumentacyjne, użytki ekologiczne i zespoły przyrodniczo-krajobrazowe. Wykaz ten zamyka strefowa ochrona dziko występujących gatunków roślin, zwierząt i grzybów, którą omówiono w dalszej części rozdziału. W rozważaniach pominięto natomiast zabiegi mające na celu ochronę i zachowanie różnorodności gatunkowej i genetycznej – nie mają one bowiem charakteru stricte obszarowego (Symonides, 2010).

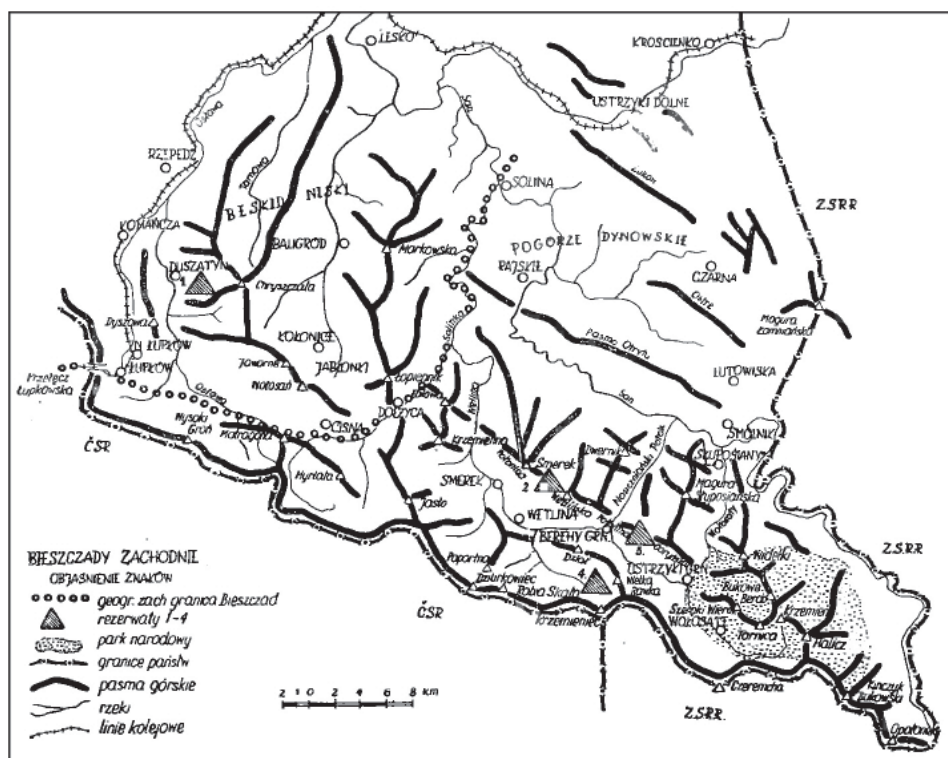
Bieszczadzki Park Narodowy

Pisząc o ochronie przyrody na obszarze historycznej Bojkowszczyzny Zachodniej nie sposób nie zacząć od Bieszczadzkiego Parku Narodowego (BdPN). Nie dlatego, że w świadomości społecznej reprezentuje on najważniejszą formę ochrony przyrody⁵⁰⁶ w Polsce, ale dlatego, że wszystkie inne działania ochronne w regionie są z nim pośrednio lub bezpośrednio powiązane.

⁵⁰⁶ Park narodowy, powoływany w drodze rozporządzenia ministra właściwego do spraw środowiska, obejmuje obszar wyróżniający się szczególnymi wartościami przyrodniczymi, naukowymi, społecznymi, kulturowymi i edukacyjnymi, o powierzchni nie mniejszej niż 1000 ha,

Przyjęło się, że historia batalii o powołanie BdPN zaczyna się w 1956 r. i wiąże z osobą zoologa i ekologa Władysława Grodzińskiego, który jako jeden z pierwszych po wojnie ośmielił się głośno mówić, że *nie czas na dyskusje i pytania, czy warto chronić Bieszczady, trzeba natomiast rozważyć co i jak w nich ochraniać!* (Grodziński, 1956, s. 175). Nie należy jednak zapominać, że pośrednią, ale nie poślednią rolę miały także wcześniejsze o kilka lat przemyslenia badacza flory czarnohorskiej A. Środonia (1949) na temat olchy kosej, jak również informacje o studenckich wyjazdach naukowych przyszłych biologów i leśników z Uniwersytetu Jagiellońskiego czy wspomnienia z wycieczek w Bieszczady, pisane z wielką swadą i zaangażowaniem przez W. Schramma (1956) i W. Krygowskiego (1952, 1953). Ten ostatni zresztą opublikował pierwszą powojenną „mapę” Bieszczadów (Krygowski, 1953, s. 131). Wobec zakazu udostępniania jakichkolwiek wydawanych wtedy map topograficznych, ów odręczny szkic był pierwszym i przez jakiś czas jedynym „obrazem kartograficznym” tych ziem po wojnie, stanowiąc też bazę późniejszej, legendarnej „graniówki”. Wykorzystał go też wspomniany już W. Grodziński, publikując w poczytnym czasopiśmie „Wierchy” pierwszy, autorski projekt parku narodowego w Bieszczadach (Grodziński, 1956). Według jego koncepcji park o powierzchni około 9000 ha powinien objąć masyw Tarnicy, Krzemienia, Halicza i Bukowego Berda wraz z szeroką strefą otaczających je lasów. Zwracał też uwagę na konieczność ochrony rezerwatowej wybranych miejsc, pisząc: *granice tak pomyślanego parku można by poprowadzić na zachodzie i południu doliną potoka Wołosatego, na północy i wschodzie przez Widelki (1014 m n.p.m.), potokiem Muczny, Roztoki i wschodnimi zboczami masywu Halicza aż do granicznego szczytu Kińczyka Bukowskiego. [...] Prócz projektowanego parku narodowego należałoby utworzyć mniejsze rezerwaty np. w zagrożonej wyrębem Puszczy Bukowej pod Wielką Rawką, dla stanowisk olchy kosej na Połoninie Caryńskiej i Wetlińskiej, oraz roztoczyć opiekę nad istniejącym już rezerwatem przy Stawkach Duszałyńskich pod Chryszczatą* (Grodziński, 1956, s. 175-176) (ryc. 42.1).

Już rok później zdecydowanie odmienną koncepcję ochrony Bieszczadów przedstawił Stanisław Lisowski, briolog z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (UAM) z Poznania (Lisowski, 1957). Bazując na ustaleniach komisji, która w czerwcu 1957 r. przeprowadziła wizję lokalną w obszarze źródłiskowym Górnej Solinki (Krygowski, 1957), zaproponował utworzenie parku składającego się z dwóch całkowicie odrębnych obszarów chronionych o łącznej powierzchni 4800 ha. Pierwszy z nich miał objąć przygraniczną Puszczę Bukową w obszarze źródłiskowym Górnej Solinki, czyli rozległy kompleks leśny o charakterze pierwotnym między Wielkim Działem a grzbieciem Jawornik–Paprotna–Rabia Skała. W jego obrębie proponowano utworzyć także cztery rezerwaty ścisłe: trzy leśne (na zboczach Działu naprzeciw ujęć potoków Lutowego i Tarnicy do Górnej Solinki, w obszarze źródłiskowym tej ostatniej między Kremenarosem a Wielką Rawką i w górnym odcinku potoku Beskidnik między Rabią Skałą a Borsukiem) oraz jeden krajobrazowo-florystyczny (w przełomowym odcinku Górnej Solinki między Jawornikiem a Działem). Drugi obszar chroniony projektowanego

Ryc. 42.1. Proponowany zasięg BdPN i lokalizacja 4 rezerwatów przyrody – koncepcja z 1956 r.

Źródło: Grodziński (1956, s. 176).

parku miał objąć piętro połonin w masywie Tarnicy, Krzemienia, Halicza, Szerokiego Wierchu i Bukowego Berda, przy czym w partiach szczytowych Krzemienia i Bukowskiej Kopy proponowano utworzyć rezerwat ścisły⁵⁰⁷ (ryc. 42.2). S. Lisowski (1957, s. 15) uzasadniał, że obszar chroniony w Bieszczadach winien być wyznaczony tak, aby z jednej strony obejmował najistotniejsze elementy przyrody ożywionej i nieożywionej, z drugiej zaś, biorąc pod uwagę potrzeby gospodarki narodowej – by ograniczał się do niezbyt wielkiego terenu (sic!). W teren wyruszyła grupa przyrodników z Zakładu Systematyki i Geografii Roślin UAM w celu wyznaczenia granic przyszłego parku.

Można domniemywać, że powyższa koncepcja była wynikiem ówczesnej determinacji prof. W. Szafera, który – jak wspomina po latach K. Zarzycki (1998), nakazał jak najszybciej utworzyć park, zgadzając się nawet na minimalną jego powierzchnię. Wynikało to nie z przesłanek przyrodniczych, ale chęci

⁵⁰⁷ Autor proponował także utworzenie kilku rezerwatów ścisłych poza granicami projektowanego BdPN. Za priorytety uznał ochronę torfowiska w Wołosatemu, olszyny karpackiej nad Rzeczą powyżej Ustrzyk Dolnych i Jeziorek Duszatyńskich.

Ryc. 42.2. Proponowany zasięg BdPN i lokalizacja ścisłych rezerwatów przyrody – koncepcja z 1957 r.

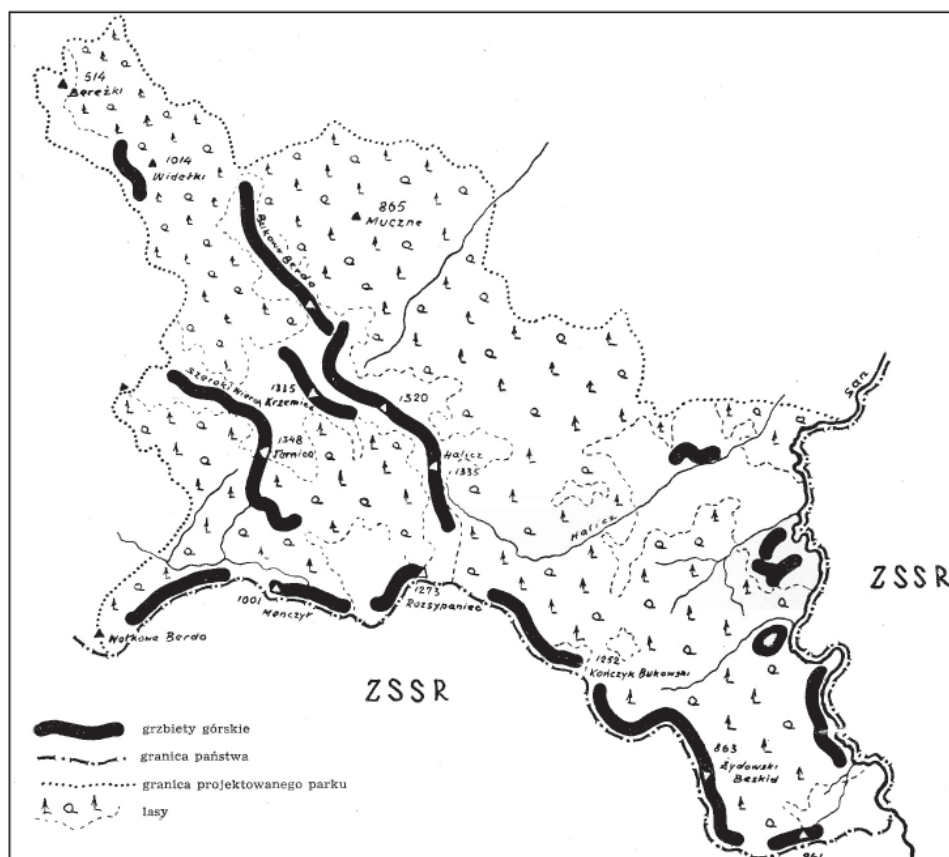
Źródło: Lisowski (1957, s. 24).

wykorzystania odwilży politycznej. Mimo że ta próba utworzenia parku narodowego spotkała się ze sprzeciwem państwowych władz leśnych i zakończyła fiaskiem, to jednak działania środowiska naukowego przyniosły wymierne korzyści. W latach 1958-1959 Ministerstwo Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego utworzyło bowiem na opisywanych obszarach (lub w ich bliskim sąsiedztwie) cztery nowe rezerваты przyrody: dwa leśne („U źródeł Solinki”, „Wetlina”), krajobrazowy („Przełom Solinki”) i torfowiskowy („Wołosate”).

Z przyrodniczego punktu widzenia zdecydowanie lepsza była kolejna koncepcja parku narodowego, która powstała w ramach prac Komitetu do spraw Zagospodarowania Ziem Górskich PAN (Bodnar, 1961). Zakładała ona objęcie ochroną całego masywu Tarnicy, Halicza, Krzemienia i Bukowego Berda (aż po dolną granicę lasu w Wołosatem, Bereżkach i Muczmem), Pasma Granicznego od Wołkowego Berda, przez Menczył, Rozsypaniec, Kińczyk Bukowski aż po Opolonek oraz znacznej części doliny Górnego Sanu – od Sianek do Sokolik Górskich. Ten zwarty obszar miał zajmować łącznie około 12 000 ha⁵⁰⁸, przy czym w najwyższych partiach górskich około 5900 ha (3900 ha lasy, 2000 ha skały i połoniny) (ryc. 42.3).

W 2. połowie lat 60. XX w. aktywność działań rozmaitych środowisk na rzecz powołania parku narodowego osiągnęła apogeum. Szczególnie wyróżniali się na tym tle działacze wielu komitetów i jednostek Polskiej Akademii Nauk (zwłaszcza Komitetu Zagospodarowania Ziem Górskich PAN) oraz Polskiego Towarzystwa Leśnego. Niewątpliwie starania te ułatwiało oficjalne wsparcie władarzy

⁵⁰⁸ Jest to wartość szacunkowa obliczona na podstawie szczegółowego opisu i mapy z granicami H. Bodnara (1961), przyjęta także jako realna w innych publikacjach (por. Zarzycki, 1998; Winnicki i Zemanek, 2009). W treści artykułu H. Bodnar podaje bowiem, prawdopodobnie przez pomyłkę, wartość 5900 ha jako powierzchnię całego parku.

Ryc. 42.3. Proponowany zasięg BdPN według koncepcji Komitetu do spraw Zagospodarowania Ziemi Górskich PAN z 1961 r.

Źródło: Bodnar (1961).

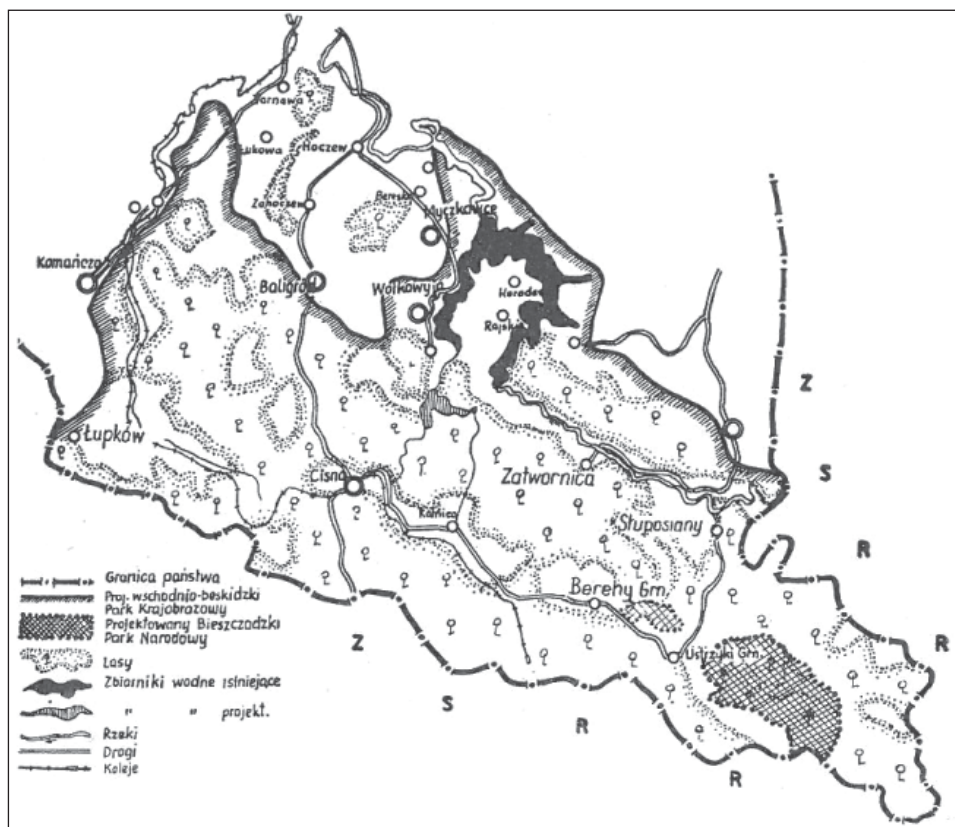
tych terenów, czyli Powiatowej Rady Narodowej w Ustrzykach Dolnych i Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie, które to ciała odpowiednio w styczniu i maju 1965 r. wydały uchwały domagające się utworzenia BdPN o powierzchni przynajmniej 6300 ha (Bodnar i Smólski, 1969). Temat parku narodowego był także żywo dyskutowany w prasie codziennej (Partyka, 1977). Warto w tym miejscu wspomnieć, że jednocześnie podjęto próby utworzenia trójpaństwowego rezerwatu na granicy Polski, Czechosłowacji i Związku Radzieckiego (więcej w dalszej części rozdziału).

Jednym z najistotniejszych wydarzeń była konferencja poświęcona ustaleniu granic BdPN, zorganizowana 16-18.06.1966 r. przez Komisję Ochrony Przyrody i Oddział Przemyski Polskiego Towarzystwa Leśnego, w której wzięli udział przedstawiciele świata nauki, Ministerstwa Leśnictwa, Rad Narodowych i PTTK. Na konferencji przedstawiono plan zagospodarowania górskiej części woj. rzeszowskiego, opracowany przez Biuro Planów Regionalnych w Rzeszowie,

a także różne warianty przebiegu granic przyszłego parku, które prezentowali S. Smólski, H. Bodnar i A. Urbański (Drzał, 1967). Wynikiem tego spotkania był wspólny memoriał uzasadniający pilną potrzebę utworzenia parku narodowego, który wraz z dokładną dokumentacją Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Leśnego przekazał Ministrowi Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego w listopadzie 1966 r. (Smólski, 1967a). Jego treść w następnych miesiącach poparło liczne grono naukowców i działaczy na rzecz ochrony przyrody. Już w grudniu tego samego roku Komitet Zagospodarowania Ziemi Górskich PAN podjął uchwałę, w której odniósł się do konferencji i wyraził opinię, że proponowane granice i powierzchnia nowego parku odpowiadają potrzebom naukowym, gospodarczym i społecznym oraz założeniom planu regionalnego. Stwierdził także, iż *utworzenie Bieszczadzkiego Parku Narodowego jest sprawą pilną, i że dalsze odwlekanie jej realizacji byłoby połączone z poważną szkodą gospodarczą i kulturalną*. Stanowisko to w pełni poparł w styczniu 1967 r. Komitet Ochrony Przyrody i Jej Zasobów PAN w Krakowie, a w czerwcu – Zakład Ochrony Przyrody PAN w Krakowie (Szafer, 1967; Zabierowski, 1967).

W 1967 r. opublikowano pierwszą koncepcję kompleksowej ochrony przyrody w Bieszczadach Zachodnich, która stanowiła pokłosie opisanej powyżej konferencji (Smólski, 1967b). Ten projekt, będący wynikiem współpracy m.in. Polskiego Towarzystwa Leśnego i Pracowni Planów Regionalnych Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie, zakładał utworzenie wielkoobszarowego Wschodniobeskidzkiego Parku Krajobrazowego, który swoimi granicami miał objąć całą południową część Bieszczadów Zachodnich wraz z otoczeniem zbiorników w Solinie i Myczkowcach oraz doliną Oslawy (ryc. 42.4). Z założenia stanowiłby otulinę dla obszarów chronionych wyższej rangi: parku narodowego i różnego typu rezerwatów przyrody. Proponowano, aby park narodowy składał się z dwóch odrębnych obszarów, obejmujących główny grzbiet Połoniny Caryńskiej oraz masyw Tarnicy, Halicza, Krzemienia i Bukowego Berda – w tym drugim przypadku w granicach bardzo zbliżonych do pierwszej propozycji W. Grodzińskiego z 1956 r. Całkowita powierzchnia powinna wynosić 7544 ha, w tym lasów i innych gruntów leśnych 5273 ha, zaś połonin i innych gruntów porolnych – 2271 ha (ryc. 42.5). Koncepcja S. Smólskiego zakładała również utworzenie lub utrzymanie ochrony 26 rezerwatów przyrody oraz nadanie statusu pomników przyrody sześciu obiektom (więcej w dalszej części rozdziału).

Po upływie trzech lat od konferencji, w styczniu 1969 r., zatwierdzono „Szczegółowy plan regionalny terenów górskich województwa rzeszowskiego na lata 1966-85”, w tym projekt utworzenia parku narodowego i Wschodniobeskidzkiego Obszaru Chronionego Krajobrazu o powierzchni 1300 km². Niestety nie wszystkie jego ostateczne zapisy były korzystne, bowiem – mimo docenienia wielkich walorów przyrodniczych regionu i deklaracji proekologicznych (co na ówczesne czasy było niemal niespotykane), postanowiono tam *stworzyć wielką bazę recepcyjną z urządzeniami niezbędnymi dla szerokiego rozwoju turystyki, wczasów i uzdrowisk, nie pomijając też innych funkcji gospodarczych regionu* (Bzowski, 1969, s. 47). Przykładowo, w dolinie Wołosatego, czyli na terenie bezpośrednio przylegającym do granic proponowanego parku i stanowiącym jego otulinę, zaplanowano budowę 10 domów wypoczynkowych oraz dużej bazy transportu

Ryc. 42.4. Proponowany zasięg Wschodniobeskidzkiego Parku Krajobrazowego – koncepcja z 1967 r.

Źródło: Bodnar i Smólski (1969, s. 30).

drewna. Plany zresztą były znacznie bardziej „ambitne”, bowiem w całym pasie Cisna–Wołosate oraz w dolinie Sanu na odcinku Stuposiany–Tworylne postanowiono stworzyć bazę turystyczną w postaci domów wczasowych i pensjonatów na około 30 000 miejsc noclegowych, zaś w Berehach Górnych wielki ośrodek turystyczno-rekreacyjny z hotelem, bazą gastronomiczną i wyciągiem krzesełkowym na Połoninę Caryńską. Z tego powodu akt prawny o powołaniu do życia BdPN, przygotowany przez Ministerstwo Leśnictwa i Gospodarki Leśnej, uszczuplił powierzchnię projektowanego parku o 1271 ha lasów i 70 ha połonin (ryc. 42.6) – ostatecznie wynosiła ona 6203 ha (Bodnar i Smólski, 1969).

Mimo planów przekazania owego aktu Radzie Ministrów pod koniec 1969 r., tak bardzo wyczekiwany obszar chroniony nie powstał. Nie pomogły nawet argumenty „ostatniej szansy” (w 1969 r. PRL obchodziła swoje 25-lecie, a Państwowa Rada Ochrony Przyrody – 50-lecie). Dopiero po kolejnych trzech latach, a więc łącznie po prawie 20 latach zmagania, na mocy Rozporządzenia Rady

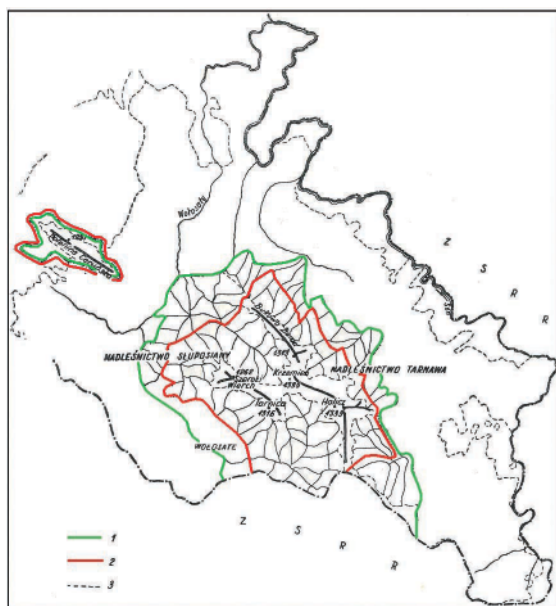
Ryc. 42.5. Proponowany zasięg BdPN – koncepcja z 1967 r.

1 – granica państwa, 2 – granice projektowanego BdPN, 3 – granice obszarów leśnych, 4 – linie grzbietowe połonin, 5 – rzeki i potoki.

Źródło: Smólski (1967b).

Ministrów z 4 sierpnia 1973 r., Bieszczadzki Park Narodowy w końcu powołano. Składał się z dwóch odrębnych obszarów objętych ochroną rezerwatową, a mianowicie szczytowych partii pasma Połoniny Caryńskiej wraz z fragmentami przyległych doń lasów oraz masywu Tarnicy, Halicza, Krzemienia, Szerokiego Wierchu i Bukowego Berda (także z okalającymi lasami) wraz z połoniną Pasma Granicznego na odcinku Rozsypaniec–Kińczyk Bukowski. Do parku w celach administracyjnych włączono także grunty rolne w Ustrzykach Górnych (między potokami Wołosatym i Terebowcem) oraz osadę służbową wraz z deputatowym gruntem rolnym w Pszczelinach (ryc. 42.7). W skład nowego parku weszły tereny będące własnością Skarbu Państwa, których włodarzami lub zarządcami byli de facto: Państwowe Gospodarstwo Leśne, Tatrzański Park Narodowy⁵⁰⁹

⁵⁰⁹ Liczne tereny nieleśne w Bieszczadach znajdowały się od lat 50. XX w. w zarządzie dyrektora Tatrzańskiego Parku Narodowego. Związane to było z koniecznością pozyskania nowych

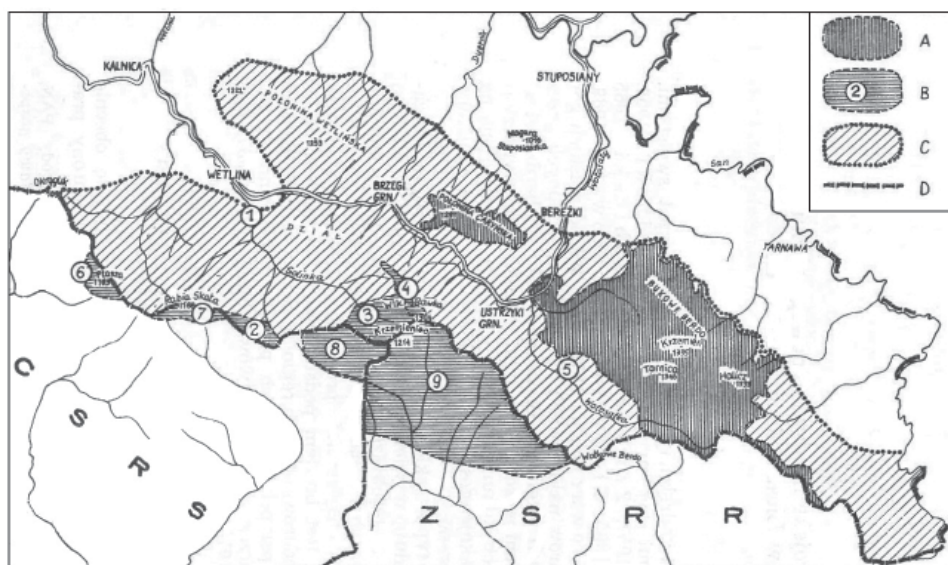
Ryc. 42.6. Proponowany zasięg BdPN – koncepcje z lat 1967 i 1969

1 – granica projektowanego BdPN według Komisji Ochrony Przyrody Polskiego Towarzystwa Leśnego, 2 – granica projektowanego BdPN według Ministerstwa Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego, 3 – granice nadleśnictw.

Źródło: Bodnar i Smólski (1969, s. 30), zmienione.

i Państwowy Fundusz Ziemi. Według Rozporządzenia BdPN miał zajmować 5955,35 ha, w tym 4163,79 ha lasów, 1711 ha łąk i 80,56 ha gruntów rolnych, zaś ochronie ścisłej powinno podlegać 854,59 ha lasów i 1460 ha łąk. Jak wynikało jednak z pomiarów „na gruncie” wykonanych dwa lata po utworzeniu parku, jego powierzchnia wynosiła 5725,47 ha, w tym 4163,79 ha lasów, 1482,3 ha łąk i 79,38 ha gruntów rolnych. Ochronie ścisłej podlegało 854,59 ha lasów i 1232 ha łąk (Szymański i Tym, 1975). Jak widać, znacząca różnica dotyczyła wyłącznie łąk. Nie zmienia to jednak faktu, że podawana od lat niemal we wszystkich źródłach powierzchnia 59,55 km² jest prawdziwa tylko w sensie deklaracyjnym, a nie rzeczywistym. Oczywiście należy to traktować jako ciekawostkę, niemającą ówczesnie większego wpływu na realizację głównych celów parku, czyli ochronę *typowego krajobrazu Karpat Wschodnich, charakterystycznego dla tych gór układu pięter roślinno-klimatycznych, obszarów koncentracji rzadkich gatunków, wschodniokarpackich i wysokogórskich zbiorowisk roślinnych, wreszcie naturalnych biocenoz puszczańskich z fauną dużych drapieżnych ptaków i ssaków* (Winnicki i Zemanek, 2009, s. 22).

pastwisk dla podhalańskich owiec, których nie można było wypasać na łąkach tatrzańskich podlegających ochronie ścisłej.

Ryc. 42.8. Proponowany system obszarów chronionych w Bieszczadach Zachodnich według koncepcji Zakładu Ochrony Przyrody PAN w Krakowie z 1977 r. A – istniejący ówczesnie BdPN, B – istniejące ówczesnie rezerwy przyrody na terenie Polski, Czechosłowacji i ZSRR (1. „Przełom Solinki”, 2. „Wetlina”, 3. „U źródeł Solinki”, 4. „Połoniny Małej i Wielkiej Rawki”, 5. „Wołosate”, 6. „Płasza”, 7. „Rabia Skała”, 8. „Stużica”, 9. „Stużica”), C – propozycja nowej granicy BdPN (status parku międzynarodowego), D – granica państwa.

Źródło: Michalik (1977, s. 6).

grzbietowych partii Połoniny Wetlińskiej oraz niewielkich powierzchni leśnych w dolinie Tworylczyka i wzdłuż grzbietu między Rozsypańcem a Piniaszkowym. Wariant II (tzw. graniczny o pow. ok. 18 500 ha) sugerował rozszerzenie parku w kierunku południowo-zachodnim i włączenie Pasma Granicznego. W wariantcie III (tzw. maksymalnym o pow. ok. 21 000 ha) proponowano dodać do obszaru z wariantu II strefę grzbietową Połoniny Wetlińskiej i niewielkie fragmenty lasów. Zarówno te propozycje, jak i koncepcje wydzielenia stref aktywności czy specjalizacji poszczególnych regionów, były cenną inicjatywą, chociaż Plan zawierał też zapisy mało korzystne z punktu widzenia ochrony przyrody. Sugerowano bowiem utworzenie sieci zimowych stacji narciarskich i budowę bazy rekreacyjnej m.in. w Nasicznem, Suchych Rzekach, na Wierchu Wyżniańskim oraz w dolinach Łopienki i Dwernika. Koncepcja Instytutu Turystyki nigdy nie weszła w fazę realizacji i obecnie jest już bardzo rzadko wspominana.

Mimo kolejnych niepowodzeń opisywane działania przyniosły efekt, bowiem o potrzebie powiększenia BdPN zaczęto mówić coraz głośniejszym głosem, zaś poszczególne koncepcje były dyskutowane w różnych gremiach. Powoływano się na potrzebę zabezpieczenia typowego krajobrazu Karpat Wschodnich, specyficznego układu pięter roślinnych i rejonów koncentracji rzadkich zespołów roślinnych oraz gatunków roślin wschodniokarpackich i wysokogórskich, mówiono o konieczności

ochrony lasów puszczańskich z bogatą fauną wielkich ssaków i ptaków drapieżnych, a w końcu przywoływano propozycję utworzenia międzynarodowego obszaru chronionego (Bargieła i in., 1990). Powstawały kolejne pomysły zagospodarowania turystycznego, działań ochronnych oraz rozwoju Bieszczadów. Większość z nich nie przetrwała próby czasu i odeszła do lamusa, nim jeszcze na dobre zaistniała w świadomości społecznej. Niechlubnym wyjątkiem, który w tej świadomości nie tylko zagościł na dłużej, ale wręcz trwale się zapisał, był pomysł wybudowania w Bieszczadach Wysokich tzw. stacji klimatycznej, czyli wielkiego kompleksu narciarskiego (5000 miejsc) z rozbudowaną infrastrukturą towarzyszącą. Niewielu już pamięta szczegóły tego projektu⁵¹⁰ z lat 1987-1988, ale nieformalna nazwa samego pomysłu, czyli „kolorowy zawrót głowy” firmowany przez red. Janusza Zielonackiego z krakowskiego Ośrodka TVP, długo jeszcze będzie traktowana jako jeden z synonimów absurdu tamtych czasów oraz bezmyślności ówczesnych decydentów i propagatorów specyficznie pojmowanego racjonalnego zagospodarowania Bieszczadów.

Przyznać jednak trzeba, że po drugiej stronie barykady także nie brakowało pomysłów, które przyprowadzały o „zawrót głowy” – tym razem zdecydowanie zielony. Trudno bowiem inaczej określić np. postulaty Polskiego Klubu Ekologicznego dotyczące całkowitego zamknięcia dla ruchu motorowego dużej obwodnicy na odcinku od Berehów Górnych do Bereżek⁵¹¹. W ramach tzw. rotacyjnego modelu turystyki alternatywą miały być konie wierzchowe i dyliżanse (Kulczyński, 1990). Mało realny był także pomysł wprowadzenia zakazu budowania jakichkolwiek obiektów wypoczynku stacjonarnego w granicach parków krajobrazowych (Sawicki, 1990).

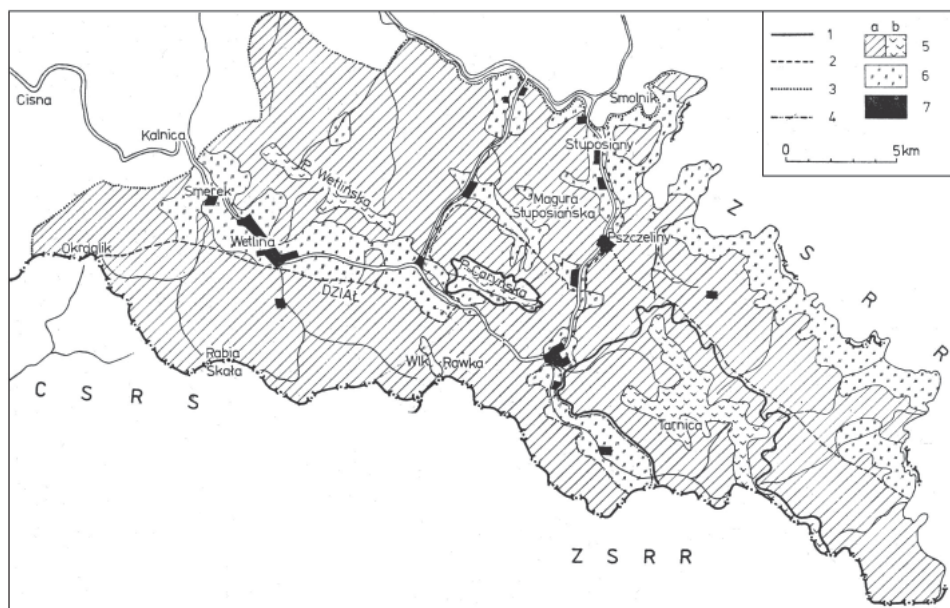
Na szczęście lata 80. to jednak okres nie tylko pomysłów, które na przemian wywoływały śmiech i przerażenie⁵¹². W 1987 r. powstała bowiem kolejna koncepcja powiększenia parku narodowego, stanowiąca kompromis pomiędzy postulatami przyrodników wyrażonymi w projekcie z 1977 r., a realiami politycznymi

⁵¹⁰ Proponowano cztery warianty lokalizacyjne stacji oraz wyciągów i nartostad: w Wołosatem (stoki Tarnicy), powyżej Ustrzyk Górnych (stoki Działu–Rawki), Wetlina (Polonina Wetlińska–Smerecka), Caryńskie (Polonina Caryńska, Magura Stuposiańska). W skład stacji miały wchodzić m.in. hotele, restauracje, stajnia, lodowisko z trybunami, korty tenisowe, baseny, boiska i sale gimnastyczne, wielokilometrowe oświetlone trasy, zaplecze transportowe, w tym lądowisko dla helikopterów...

⁵¹¹ Tego typu propozycje padały już w latach 70. Przykładowo lescy architekci, S. Farbisz i Ł. Juraszyński, opracowali „Studium turystycznego zagospodarowania Bieszczadów”. Przedstawili w nim tzw. „teorię sęków”, czyli obszarów, które zachowały się w naturalnym stanie i powinny zostać objęte ochroną w całości. W praktyce proponowali wprowadzić zakaz ruchu motorowego na południe od linii Cisna–Dołżyca–Terka–Dwernik–Stuposiany. Jeszcze dalej poszli pracownicy Politechniki Warszawskiej na czele z S. Michałowskim i J. Rygielskim. Ich koncepcja zakładała utworzenie olbrzymiego rezerwatu turystycznego (od Otrytu na północy po Komańczę na zachodzie), w którym rozwijana byłaby niemal wyłącznie wędrowna turystyka kwalifikowana. Cały obszar rezerwatu, czyli tereny na południe i wschód od linii Komańcza–Jabłonka–Terka–Czarna, powinny być objęte zakazem ruchu pojazdów motorowych (Michałowski, 1993).

⁵¹² Mowa m.in. o próbach przejęcia majątku upadłego „Igloopolu”: doliny Wołosatego i Smolnika przez Janusza Baranowskiego (oskarżonego o 20 przestępstw związanych z działalnością Spółdzielczego Zakładu Ubezpieczeń „Westa”) oraz znacznej części worka (od Sokolik po Muczne) przez innego penitencjariusza-recydywistę – Aleksandra Gawronika.

i społeczno-gospodarczymi ówczesnej dekady (Michalik, 1987a). Była ona częścią niezwykle cennej, wieloautorskiej strategii, która obejmowała analizę stanu aktualnego i propozycje docelowych rozwiązań w zakresie wszystkich obszarów ustawowo chronionych w województwie krośnieńskim (Michalik, 1987b). Podtrzymano postulat objęcia granicami jednego, zwartego obszaru ciągnącego się od Okrąglika aż po Opołonek, ale pomniejszając go o około 10 000 ha (do powierzchni ok. 20 600 ha) przez usunięcie z projektu Połoniny Wetlińskiej, Sme-reka, znacznej części Bereków Górnych oraz Wołosatego, które miało być enklawą pod ścisłym nadzorem parku przeznaczoną do sezonowego wypasu (ryc. 42.9). Jednak i tej kompromisowej propozycji nie udało się wprowadzić w życie. Nie bez znaczenia był z pewnością fakt, że ówczesny podsekretarz stanu w Ministerstwie Rolnictwa, Leśnictwa i Gospodarki Żywnościowej, w gestii którego to resortu leżała decyzja o powiększeniu parku, pełnił jednocześnie funkcję... dyrektora naczelnego kombinatu „Igłopol”⁵¹³.

Ryc. 42.9. Proponowany zasięg BdPN – koncepcja z 1987 r.

1 – ówczesna granica BdPN, 2 – projektowana granica BdPN, 3 – granica projektowanej otuliny, 4 – enklawa wypasowa w granicach parku, 5 – krajobraz naturalny (a – leśny, b – połoninowy), 6 – krajobraz rolniczy z dominacją łąk i pastwisk, 7 – krajobraz zurbanizowany (rozproszona zabudowa wiejska).

Źródło: Michalik (1987a).

⁵¹³ Edward Brzostowski – aktywny działacz PZPR od 1953 r.; po likwidacji „Igłopolu” m.in. poseł na Sejm IV kadencji z ramienia koalicji SLD-UP (2001-2002), burmistrz Dębicy (2002-2006), radny i wiceprzewodniczący Sejmiku Województwa Podkarpackiego (2010-2013); kilkakrotnie oskarżony i skazany, m.in. za udział w zorganizowanej grupie przestępczej zajmującej się praniem brudnych pieniędzy.

W końcu, po 16 latach starań, na jednym z ostatnich posiedzeń ustępującego rządu PRL, podjęto decyzję o prawie trzykrotnym powiększeniu powierzchni parku. Treść Rozporządzenia Rady Ministrów z 22 sierpnia 1989 r. była jednak pyrrusowym zwycięstwem, bowiem decydenci nie wzięli pod uwagę planów S. Michalika z 1987 r., ale wykorzystali koncepcję opracowaną w Krajowym Zarządzie Parków Narodowych. Uwzględniono w niej wprowadzić Połoninę Wetlińską, ale wyrugowano część „worka bieszczadzkiego” i niemal cały obszar na zachód od Rawek, czyli największe puszczańskie ostoje zwierzyny. Granica w stosunku do powierzchni była za długa, a jej przebieg zbyt skomplikowany. Zgodnie z Rozporządzeniem park miał zajmować 15 710,22 ha, w tym 13 491,07 ha lasów, 2133,53 ha połonin i 85,62 ha gruntów rolnych, zaś ochronie ścisłej powinno podlegać 1376,46 ha lasów i cały obszar połonin.

Mimo że rozporządzenie wchodziło w życie dopiero 1.01.1990 r., to już na jesieni 1989 r., wykorzystując moment przemian ustrojowych i zupełnie inną optykę widzenia dotychczasowych problemów przez nowe władze, przystąpiono do kontrofensywy. Powstała wtedy imponująca koalicja zwolenników dalszego i zgodnego z potrzebami przyrody powiększenia parku, w skład której wchodził m.in.: przedstawiciele nauki z Polskiej Akademii Nauk i Akademii Rolniczej w Rzeszowie, dyrekcja i pracownicy BdPN, Liga Ochrony Przyrody, Polski Komitet Ekologiczny (Koło Wschodniokarpackie), Wojewódzki Konserwator Przyrody i Urząd Wojewódzki w Krośnie. Przedstawiona kontrpropozycja przybrała postać zmodyfikowanego rozporządzenia i niemal jednomyślnie⁵¹⁴ została uznana za oficjalne stanowisko nieoficjalnej koalicji.

Podjęte działania okazały się na tyle skuteczne, że już w marcu 1990 r. na ręce prof. Stanisława Juchnowicza, przewodniczącego Polskiego Komitetu Ekologicznego w Krakowie, wpłynęło pismo od Podsekretarza Stanu w Ministerstwie Ochrony Środowiska i Zasobów Naturalnych, w którym Ministerstwo wyraziło zgodę na wszystkie proponowane zmiany (*Bieszczadzki Park Narodowy...*, 1990). Oficjalną i ostateczną koncepcję powiększonego parku przedstawili W. Holly, S. Michalik, Z. Tym i T. Winnicki. W znacznym stopniu nawiązywała ona do projektu S. Michalika z 1977 r., z tą różnicą, że postulowano, aby w paśmie granicznym park sięgał tylko po Rabią Skalę, ale za to w większym zakresie obejmował lesiste zbocza Połoniny Wetlińskiej wraz z lasami bukowymi w dolinie Tworylczyka (Winnicki i Zemanek, 2009). Kolejny „nowy” BdPN ostatecznie powołany został na mocy Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 25 stycznia 1991 r. Zgodnie z tym dokumentem miał zajmować 27 064,41 ha, w tym ochronie ścisłej powinno podlegać łącznie 3044,95 ha.

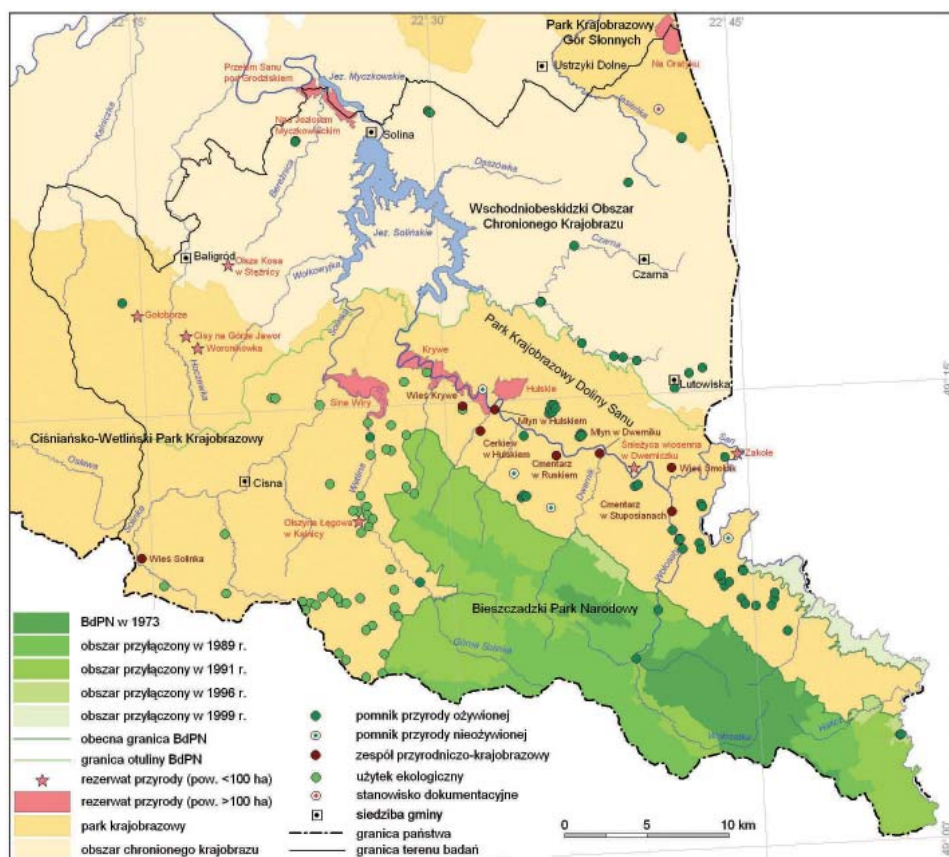
⁵¹⁴ Projekt został częściowo oprotestowany przez Okręgowy Zarząd Lasów Państwowych w Krośnie, który popierając generalnie ideę poszerzenia BdPN nie zgadzał się na przekazanie kilkudziesięciu oddziałów leśnych. W uzasadnieniu stwierdzał, że wyzbycie się ich wpłynie negatywnie m.in. na prowadzone tam zabiegi odnowieniowe, utrzymanie zdolności przetwórczych w kombinatach drzewnych w Ustjanowej i Rzepedzi, możliwości pozyskiwania drewna gorszej jakości technicznej na potrzeby wypału węgla drzewnego, a w dalszej perspektywie może doprowadzić do likwidacji nierentownej kolejki leśnej, części osiedli zamieszkałych przez pracowników LP, a nawet niektórych leśnictw (*Bieszczadzki Park Narodowy...*, 1990).

Od 1991 r. do dzisiaj powierzchnia parku zwiększała się jeszcze kilkakrotnie, ale były to już zmiany niemal kosmetyczne. Na mocy Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 19 listopada 1996 r., przyłączono obszary dawnych wsi Beniowa, Bukowiec i Caryńskie, które już wcześniej były w zarządzie parku. Tym samym powierzchnia BdPN wyniosła 27 833,68 ha. Ustalona została również otulina o powierzchni 57 150 ha. Rok później BdPN przejął w zarząd obszar o powierzchni 1386,6 ha, obejmujący łąki i pastwiska nad górnym Sanem na terenach dawnych wsi Bukowiec, Sokoliki, Tarnawa, Dźwiniacz Górny i Łokieć. Na mocy Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 3 listopada 1999 r. obszar ten włączono do parku (ryc. 42.10). Powierzchnia BdPN od tego momentu wynosi 29 200,48 ha, na co składa się kompleks główny (27 760,24 ha), kompleks Tarnawa (1270 ha) oraz wszystkie kompleksy i działki poza nimi (łącznie 170,24 ha). Park jest podzielony na trzy obręby i dziewięć obwodów ochronnych: Wschód (Tarnica, Wołosate, Berehy Górne), Zachód (Moczarne, Osada, Suche Rzeki) i Północ (Górny San, Tarnawa, Caryńskie). Obszary ochrony ścisłej zajmują 18 557,38 ha (główne pasmo bieszczadzkie z połoninami oraz Pasmo Graniczne od przełęczy Beskid po dolinę Moczarnego), czynnej – 10 558,1 ha (poza stałe lasy i „kraina dolin”), zaś krajobrazowej jedynie 85,48 ha (drogi i tereny zabudowane). Otulina BdPN zajmuje 55 783,2 ha i obejmuje niemal cały Park Krajobrazowy Doliny Sanu i blisko połowę obszaru Ciśniańsko-Wetlińskiego Parku Krajobrazowego (Rąkowski, 2009).

Obecnie prowadzone są zabiegi mające na celu powiększenie parku do około 70 000 ha. Postuluje się, aby od północy granica biegła grzbietem Otrytu, zaś od zachodu drogą wzdłuż potoku Solinka. Ochrona ścisła powinna objąć dolinę Roztoki, wyżej położone części Pasma Granicznego przy granicy ze Słowacją, obszar rezerwatu Hulskie na Otrycie i przylegające do niego tereny leśne od zachodu (Winnicki i Zemanek, 2009). Koncepcja ta została wysunięta po raz pierwszy przez Generalną Dyрекcję Lasów Państwowych już ponad 20 lat temu i została zaaprobowana m.in. przez Państwową Radę Ochrony Przyrody – z zastrzeżeniem, że wprowadzanie jej w życie powinno przebiegać etapowo (Olaczek i in., 1993).

Na zakończenie warto przypomnieć, że BdPN w 1998 r. otrzymał od Rady Europy prestiżową nagrodę – Dyplom Europy. Ten przyznawany od 1965 r. i weryfikowany co pięć lat certyfikat przyznawany jest wyłącznie obszarom podlegającym ochronie prawnej, o wybitnych walorach krajobrazowych, cechujących się bogactwem i unikatowością fauny i flory oraz najwyższym standardem jakości działań mających na celu ochronę przyrody. Do sierpnia 2015 r. przyznano 74 Dyplomy w 29 krajach Europy, w tym w Polsce może się nim poszczycić tylko BdPN (Białowiecki Park Narodowy utracił to wyróżnienie w 2007 r.).

W 2002 r., po przeprowadzeniu oceny blisko 3000 obszarów chronionych w 39 krajach europejskich, BdPN jako jeden z pierwszych otrzymał także certyfikat PAN Parks (Berg i Bree, 2003). Inicjatywa ta, zapoczątkowana w 1997 r. jako projekt Światowego Funduszu na rzecz Przyrody, polegała na utworzeniu sieci wyróżniających się obszarów europejskiej dzikiej przyrody, której celem miała być poprawa sposobu zarządzania obszarami chronionymi m.in. poprzez rozwój zrównoważonej turystyki. Do głównych zadań PAN Parks należały także:

Ryc. 42.10. Zmiany granic BdPN w latach 1973-1999 i pozostałe formy ochrony przyrody (bez obszarów Natura 2000) (oprac. J. Wolski)

Źródło: materiały robocze BdPN, Programy Ochrony Przyrody nadleśnictw Lutowskiego, Stuposiańskiego, Cisnego, Baligródzkiego, Ustrzyki Dolne, rejestry form ochrony przyrody (GDOŚ, RDOŚ w Rzeszowie), Bank Danych o Lasach, wojewódzkie dzienniki urzędowe, *Studium...* (2013) i *Plan zagospodarowania...* (2014).

promocja obszarów o nadzwyczajnych wartościach przyrodniczych, wsparcie władzy terenów w ich działaniach mających na celu pozyskiwanie dodatkowych funduszy oraz aktywizacja społeczności lokalnych (Kalemba i Korzeniak, 2003). Weryfikowany co 5 lat znak jakości PAN Parks powinien gwarantować zachowanie wysokiej jakości standardów ochrony przyrody i zrównoważonego wykorzystywania jej zasobów. Współpraca pomiędzy Fundacją PAN Parks a BdPN została przerwana w 2009 r. Po chwilowej separacji, w ramach inicjatywy „The Million Project”⁵¹⁵, park złożył Fundacji PAN Parks deklarację trwałą, ścisłej

⁵¹⁵ Jej celem było stworzenie do 2015 r. „sieci” najcenniejszych obszarów przyrodniczych w Europie o łącznej powierzchni miliona hektarów. Uczestnictwo w projekcie miało charakter wyłącznie deklaracyjny, zaś sama idea służyła promocji i propagowaniu ochrony przyrody w wymiarze kontynentalnym, nie stanowiąc forpoczty kolejnej europejskiej sieci ekologicznej.

ochrony wszystkich połonin i najcenniejszych kompleksów leśnych w Bieszczadach o łącznej powierzchni 18 554 ha, za co w lutym 2013 r. otrzymał tzw. Wilderness Diploma. Opisane powyżej inicjatywy przeszły już jednak do historii, bowiem Fundacja PAN Parks ogłosiła w maju 2014 r. bankructwo (więcej: <http://wilderness-society.org/panparks-foundation-in-liquidation>).

Rezerваты przyrody

Historia rezerwatów przyrody⁵¹⁶ na omawianym terenie, jak wspomniano na początku, sięga okresu międzywojennego, kiedy to w 1935 r. ochroną objęto cisy pospolite w Bystrem k. Baligrodu. Dwadzieścia lat później J. Fabijanowski (1956b), na polecenie prof. Władysława Szafera, przeprowadził pierwszą po wojnie kontrolę tego rezerwatu⁵¹⁷. Ogólną liczbę drzew oszacował na 300 osobników, występujących pojedynczo lub w większych skupieniach, głównie jako składnik niższej warstwy koron drzew lasu bukowo-jodłowego. Z niepokojem odnotował także dużą liczbę uschniętych, karłowatych osobników oraz niemal całkowity brak naturalnego odnowienia w postaci podrostu czy nalotu, suponując jednocześnie, że może mieć to związek ze zbyt dużym zacienieniem stoku (mimo jego południowej ekspozycji) i silną konkurencją ze strony buków i jodeł.

Piszemy o tym tak szczegółowo, gdyż lustracja tego jedyne go odziedziczonego z czasów międzywojennych rezerwatu przyrody i wyrażony implicite postulat zwiększenia jego reżimu ochronnego z częściowego na ścisły, mogły być kamieniem milowym w historii ochrony rezerwatowej na obszarze historycznej Bojkowszczyzny Zachodniej. Niecałe dwa lata później, w lutym 1957 r., ustanowiono tam bowiem „nowy” rezerwat przyrody „Cisy na Górze Jawor”, a w latach 1958–1959, jak już wspomniano, powołano kolejne cztery: „U źródła Solinki”, „Wetlina”, „Przełom Solinki” i „Wołosate”.

Szczegółowe opisywanie historii powoływania wszystkich kolejnych rezerwatów przyrody nie wydaje się konieczne, więc wspomnimy tylko o wybranych wydarzeniach. Niewątpliwie warto powrócić do koncepcji kompleksowej ochrony przyrody w Bieszczadach Zachodnich z lat 60. XX w. (Smólski, 1967b), w której postulowano utworzenie lub utrzymanie ochrony 26 rezerwatów przyrody (ryc. 42.11). Wyczerpująca argumentacja merytoryczna wraz z sugestiami lokalizacji być może zaowocowały tym, że znaczna ich część w kolejnych latach faktycznie

W 2013 r. świadectwo Wilderness Diploma posiadały w Polsce trzy parki narodowe: Bieszczadzki, Gorczański i Biebrzański.

⁵¹⁶ *Rezerwat przyrody obejmuje obszary zachowane w stanie naturalnym lub mało zmienionym, ekosystemy, ostoje i siedliska przyrodnicze, a także siedliska roślin, siedliska zwierząt i siedliska grzybów oraz twory i składniki przyrody nieożywionej, wyróżniające się szczególnymi wartościami przyrodniczymi, naukowymi, kulturowymi lub walorami krajobrazowymi* (art. 13 ust. 1 ustawy o ochronie przyrody).

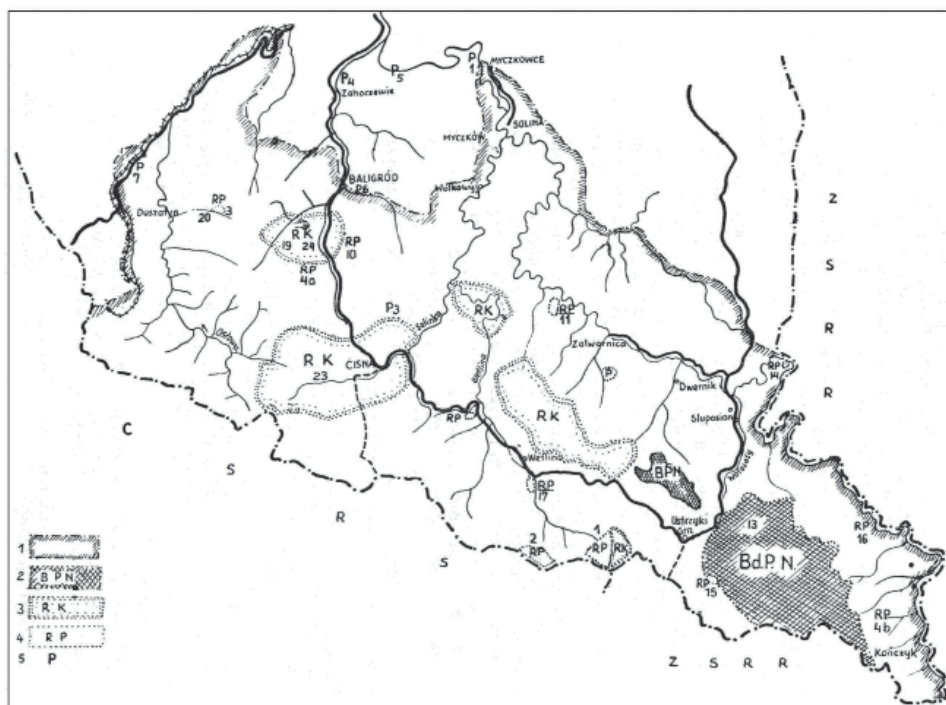
⁵¹⁷ Warto także wspomnieć, że w tym samym sezonie badawczym w 1955 r. J. Fabijanowski poszukiwał w Bieszczadach Zachodnich potencjalnie najlepszych drzewostanów jaworowych w celu objęcia ich w przyszłości ochroną rezerwatową oraz odnalazł w okolicach Baligrodu liczne stanowiska olchy kosej (Fabijanowski, 1956a) – położone znacznie niżej w porównaniu z wcześniejszymi doniesieniami S. Lisowskiego (1955).

została powołana. Autor pisał o następujących, istniejących już wtedy (*) lub proponowanych, rezerwach (w podziale na typy):

- leśne: „U źródeł Solinki”* na stoku Kremenarosa i Wielkiej Rawki (buczyna karpacka), „Wetlina”* na północno-wschodnich stokach Borsuka w górnym biegu potoku Beskidnik (wilgotna karpacka buczyna jaworowa), „Cisy na górze Jawor”* na zboczach Chryszczatej w pobliżu Jez. Duszatyńskich (sucha trawisto-turzycowa buczyna karpacka), w okolicach Baligrodu i nad górnym Sanem (świerkowo-jodłowy bór dolnoregłowy), w okolicy Pszczelin nad potokiem Wołosaty (olszynka karpacka), w nadleśnictwie Stuposiany (olszynka bagienna), w dolinie Oślawy (grąd wysoki), w Kalnicy (stanowisko olszy czarnej – zał. w 1971 r. jako „Olszyna łęgowa w Kalnicy”), w Rabem k. Baligrodu (stanowisko reliktowej sosny);
- florystyczne: „Przełom Solinki”* (rzadkie gatunki mchów i roślin zarodnikowych), w Stężnicy (stanowiska kosej olchy – zał. w 1974 r. jako „Olsza kosa w Stężnicy”);
- torfowiskowe: „Wołosate”*, w Smolniku w zakolu górnego Sanu (zał. w 1970 r. jako „Zakole”), w Sokolikach Górskich (zał. w 1976 r. jako „Litmirz”);
- faunistyczne: trzy obszary w celu ochrony węża Eskulapa (zał. w 1991 r. jako „Krywe”), niedźwiedzia i żubra;
- przyrody nieożywionej: w okolicach Rabego (zał. w 1969 r. jako „Gołoborze”), Zwieżło* (Jez. Duszatyński);
- krajobrazowe: połonina Wetlińsko-Smerekka, połoniny Małej i Wielkiej Rawki (zał. w 1968 r. jako „Połoniny Małej i Wielkiej Rawki”), pod Zawojem (zał. w 1988 r. jako „Sine Wiry”), Cisna (obejmujący przełom Solinki między Matragoną a Hyrlatą, Żubracze, Wołosań i Łopiennik) oraz Bystre-Rabe (dolina Jabłonki i potoku Rabczańskiego).

Sugestie objęcia ochroną rezerwatową poszczególnych obiektów lub obszarów pojawiały się w kolejnych latach przy różnych okazjach, ale kompleksowo do problemu powrócono dopiero w ramach strategii ochrony przyrody i krajobrazu województwa krośnieńskiego (Michalik, 1987b). W jej ramach postulowano, częściowo powtarzając wcześniejsze sugestie S. Smólskiego (1967b), utworzenie na omawianym terenie siedmiu rezerwatów: dwóch leśnych „Puszcza Bukowa w Dolinie Tworylczyka” i „Otryt”, krajobrazowego „Cisna”, dwóch leśno-krajobrazowych „Dolina Sanu pod Otrytem” i „Jabłonki”, krajobrazowo-florystycznego „Połonina Wetlińsko-Smerekka” oraz przyrody nieożywionej – „Sine Wiry” (Alexandrowicz, 1987; Kurzyński, 1987). I tym razem część postulatów została wysłuchana i w nieodległej przyszłości utworzono trzy z nich: „Otryt” (jako „Hulskie im. Stefana Myczkowskiego”), „Sine Wiry” i „Dolina Sanu pod Otrytem” (jako „Krywe”).

Obecnie na omawianym obszarze istnieje 13 rezerwatów przyrody: cztery florystyczne, cztery krajobrazowe, trzy leśne, jeden torfowiskowy i jeden przyrody nieożywionej (tab. 42.1; ryc. 42.10; więcej Alexandrowicz, 1987; Kurzyński, 1987; Rąkowski i in., 2007). Są to:

Ryc. 42.11. Proponowany system obszarów chronionych w Bieszczadach Zachodnich – koncepcja z 1967 r.

1 – Wschodniobeskidzki Park Krajobrazowy, 2 – BdPN, 3 – rezerваты krajobrazowe, 4 – rezerваты przyrody, 5 – pomniki przyrody.

Źródło: Smólski (1967b).

a) florystyczne:

- „Cisy na Górze Jawor” (Fl/PFl.kd/EL.lgp)⁵¹⁸ – naturalne i zarazem najbogatsze w Bieszczadach Zachodnich stanowisko ponad 200⁵¹⁹ osobników cisa pospolitego w otoczeniu starodrzewu jodłowo-bukowego na stoku góry Jawor (816 m n.p.m.) w Bystrem na północ od Jabłonek,

⁵¹⁸ Klasyfikacja rezerwatów (wg Dz.U. 2005 Nr 60 poz. 533). Rodzaje: Fl (florystyczny), K (krajobrazowy), L (leśny), T (torfowiskowy), N (przyrody nieożywionej). Typy i podtypy ze względu na dominujący przedmiot ochrony: PFl.kd (florystyczny krzewów i drzew), PFl.rzk (florystyczny roślin zielnych i krzewinek), PKr.kn (krajobrazów naturalnych), Pfi.zl (fitocenotyczny zbiorowisk leśnych), PBf.bp (biocenotyczny i fizjocenotyczny biocenoz naturalnych i półnaturalnych), PGg.te (geologiczny i glebowy form tektonicznych i erozyjnych). Typy i podtypy ze względu na główny typ ekosystemu: EL.lgp (leśny i borowy lasów górskich i podgórskich), EL.lm (łąkowy, pastwiskowy, murawowy i zaroślowy – łąk mezofilnych), EE.me (różnych ekosystemów – mozaika), ET.tw (torfowiskowy torfowisk wysokich), ES.k.si (skalny innych skał).

⁵¹⁹ Według Programu ochrony przyrody Nadleśnictwa Baligród na lata 2006-2015 w 1997 r. stwierdzono tu łącznie 234 okazy, w tym 207 drzewiastych i 27 krzewiastych.

- „Woronikówka” (F1/PF1.kd/EL.lgp) – naturalne stanowisko kilkuset⁵²⁰ osobników cisa w formach drzewiastej i krzewiastej w lesie jodłowo-bukowym na stokach Woronikówki (828 m n.p.m.) nad Jabłonkami,
- „Olsza kosa w Stężnicy” (F1/PF1.kd/EL.lm) – stanowisko olszy zielonej *Alnus viridis* na południowo-zachodnim stoku góry Markowskiej k. Stężnicy,
- „Śnieżycza wiosenna w Dwerniczku” (F1/PF1.rzk/EL.lm) – bogate stanowisko śnieżycy wiosennej *Leucoium vernum* na łące ostrożeńiowej między Sanem a drogą Zatwarnica-Smolnik (ryc. 42.12);

Ryc. 42.12. Rezerwat „Śnieżycza wiosenna w Dwerniczku” (fot. J. Wolski, 2015)

b) krajobrazowe:

- „Krywe” (K/PKr.kn/EE.me) – fragment doliny silnie meandrującego Sanu pod pasmem Otrytu w pobliżu dawnych wsi Krywe, Tworylne i Hulskie z interesującymi zbiorowiskami łąkowymi oraz stanowiskami węża Eskulapa *Elaphe longissima* (ryc. 42.13),
- „Sine Wiry” (K/PKr.kn/EL.lgp) – przełomowy odcinek rzeki Wetliny od dawnej wsi Łuh do Polanek (progi skalne na Wetlinie k. Zawaju, ślady osuwiska skalno-zwietrzelinowego pod Połomą, pozostałości osuwiskowego jeziora zaporowego zw. Jeziorkiem Szmaragdowym) wraz z otaczającym ją starodrzewem bukowo-jodłowym porastającym stoki gór Połoma (776 m n.p.m.) i Szczycisko (629 m n.p.m.) (ryc. 42.14),
- „Przełom Sanu pod Grodziskiem” (K/PKr.kn/EL.lgp) – malowniczy krajobraz doliny Sanu w obrębie wsi Zwierzyń, Bereźnica Niżna i Średnia Wieś wraz ze wzgórzem Grodzisko (552 m n.p.m.) oraz zespoły leśne z cennymi stanowiskami jęczyznika zwyczajnego,
- „Nad Jeziorem Myczkowieckim” (K/PKr.kn/EL.lgp) – zespoły leśne z licznymi stanowiskami roślin chronionych i rzadkich w runie oraz strome

⁵²⁰ Według Programu ochrony przyrody Nadleśnictwa Baligród na lata 2006-2015 w 1997 r. stwierdzono tu łącznie 235 okazów, w tym 148 drzewiastych i 87 krzewiastych.

Ryc. 42.13. Rezerwat „Krywe” w dolinie Sanu pod Otrytem (fot. J. Wolski, 2010)

Ryc. 42.14. Rezerwat „Sine Wiry” na Wetlinie (fot. J. Wolski, 2010)

wychodnie skalne na grzbiecie Berda (577 m n.p.m.) w obrębie wsi Bereźnica Niżna, Myczkowce i Solina;

c) leśne:

- „Hulskie im. Stefana Myczkowskiego” (L/Pfi.zl/EL.lgp) – starodrzew z głównymi zespołami leśnymi: buczyną karpacką *Dentario glandulosae-Fagetum* i jaworzyną górską *Phyllitido-Aceretum*, różnorodne formy morfologiczne oraz stanowiska rzadkich i chronionych gatunków roślin i zwierząt na południowych zboczach Otrytu poniżej szczytu Hulskie (846 m n.p.m.),
- „Na Oratyku” (L/Pfi.zl/EL.lgp) – zespół buczyny karpackiej w strefie przejścia piętra pogórza w regiel dolny wraz z cennym starodrzewem i stanowi-

- skami licznych gatunków roślin rzadkich i chronionych na stokach Oratyka (651 m n.p.m.) i Kiczery Stebnickiej (691 m n.p.m.) w Krościenku,
- „Olszyna Łęgowa w Kalnicy” (L/Pfi.zl/EL.lgp) – fragment naturalnego górskiego lasu łęgowego z najwyższym położonym w Bieszczadach stanowiskiem olszy czarnej *Alnus glutinosa* u ujścia Potoku Dołżyckiego do Wetliny;
- d) torfowiskowe:
- „Zakole” (T/PBf.bp/ET.tw) – zespół roślinności torfowiska wysokiego z mszarem torfowcowym i bagnistym borem świerkowym na obrzeżach w zakolu Sanu w pobliżu Smolnika;
- e) przyrody nieożywionej:
- „Gołoborze” (N/PGg.te/ESk.si) – naturalne rumowisko skalne zbudowane z piaskowców istebniańskich górnych, zarastające lasem jodłowo-bukowym, na stoku po prawej stronie Rabiańskiego Potoku między wsiami Bystre i Rabe.

Łatwo zauważyć, że część rezerwatów została zlikwidowana, co wiązało się z objęciem ich granicami powiększającego się parku narodowego. W 1992 r. oficjalnie zniesiono ochronę rezerwatową obszarów „U źródeł Solinki”, „Wetlina”, „Przełom Solinki” (wszystkie zał. w 1958 r.), „Wołosate” (zał. 1959 r.), „Połoniny Małej i Wielkiej Rawki” (zał. 1968 r.) oraz „Puszcza Bieszczadzka nad Sanem” (zał. 1980 r.) (M.P. 1992 Nr 6 poz. 39). W 1999 r. cztery torfowiska w dolinie Górnego Sanu, tj. „Litmirz” i „Tarnawa” (zał. 1976 r.) oraz „Dźwiniacz” i „Łokieć” (zał. 1987 r.), zmieniły status z rezerwatów na obszary ochrony ścisłej (ryc. 42.15).

Ryc. 42.15. Torfowisko wysokie „Tarnawa” w Tarnawie Wyżnej
(fot. J. Wolski, 2010)

Jednocześnie jednak, w Planach Ochrony Przyrody bieszczadzkich nadleśnictw, a także w *Planie zagospodarowania przestrzennego Województwa Podkarpackiego* (2014), proponuje się objąć ochroną rezerwatową nowe obszary. Mają to być przede wszystkim rezerваты krajobrazowe, leśne i florystyczne. Na omawianym terenie są to: „Przełom Sanu pod Tołstą” (odcinek doliny Sanu między

Otrytem a Tolstą z ciekawymi formami skalnymi w korycie oraz miejscami występowania węża Eskulapa i gniewosza plamistego *Coronella austriaca*), „Rosolin” (przełomowy odcinek potoku Czarny wraz z otaczającymi go lasami na stokach Moklika i pasma Ostrego), „Przełom Wołosatego” (odcinek doliny Wołosatego między Bereżkami i Pszczelinami oraz stoki pasma Magury Stuposiańskiej i masywu Kopy), „Przełom Solinki pod Matragoną” (odcinek Solinki między Matragoną i Hyrlatą wraz z otaczającą go regłową formą żyznej buczyny karpackiej *Dentario glandulosae-Fagetum*), „Kiczora” (stoki góry Kiczora nad ujściem Solinki do Jeziora Solińskiego), „Na stokach Dwidowej” (stoki wzgórza Patryja wraz z łąkami położonymi na terasie zalewowej), „Łopiennik” (przyszczytowe fragmenty pasma Durna–Łopiennik wraz z kotłem źródłiskowym potoku spływającego do doliny Żukry oraz porastającą je regłową żyzną buczyną karpacką *Dentario glandulosae Fagetum* ze starodrzewem bukowym), „Na stokach Falowej” (żyzna buczyna karpacka *Dentario glandulosae Fagetum* w formie regłowej ze starodrzewem jodłowym), „Okraglik” (regłowa buczyna karpacka i jaworzyna ziołoroślowa oraz nieleśne zbiorowiska połoninowe), „Dziurkowiec” (płaty jaworzyny ziołoroślowej *Aceri-Fagetum* oraz połoninowe ziołorośla i traworośla z klasy *Betulo-Adenostyletea* w paśmie przygranicznym o wysokich walorach krajobrazowych), „Las bukowy pod Obnogą” (górny odcinek potoku Roztoki), „Moczary” (źródłiskowa strefa wododziałowa dopływów Królówki i Głuchego) oraz „Śnieżycza wiosenna w Zatwarnicy” i „Żurawin”.

Parki krajobrazowe

Park krajobrazowy jest obszarem chronionym ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe, utworzonym w celu zachowania i popularyzacji tych wartości w warunkach zrównoważonego rozwoju. Warto w tym miejscu przypomnieć, że historia parków krajobrazowych i obszarów chronionego krajobrazu w Polsce sięga 1971 r., kiedy po raz pierwszy wprowadzono te pojęcia w „Planie koncepcji ochrony krajobrazu w Polsce” wydanym przez Ministerstwo Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego. Pięć lat później, z inicjatywy Państwowej Rady Ochrony Przyrody i Zakładu Ochrony Przyrody PAN w Krakowie, powstała nowa koncepcja systemowej ochrony przyrody, w ramach której zaproponowano utworzenie do 1990 r. w całym kraju 71 parków krajobrazowych (w tym na terenie badań – Przełom Wetliny, Otryt i Pasma Graniczne) oraz 363 obszarów chronionego krajobrazu (Brykowicz i Studnicka, 1987). Kolejnym krokiem było opracowanie naukowej teorii Ekologicznego Systemu Obszarów Chronionych (ESOCh), zgodnie z którą obszary chronione wyższej rangi (parki narodowe i rezerваты przyrody) miały być otaczane tymi niższej rangi, a wszystkie razem powinny zachować ciągłość przestrzenną. W ten sposób powstał ostatecznie, nowatorski na ówczesne czasy, Wielkoprzestrzenny System Obszarów Chronionych (Żarska, 2008). W kolejnej dekadzie, we wspomianej już kilkakrotnie strategii ochrony przyrody i krajobrazu województwa krośnieńskiego z 1987 r., zaproponowano na omawianym terenie utworzenie dwóch parków krajobrazowych: Otryt (cały grzbiet górski od Rajskiego do Smolnika) oraz Pasma Graniczne – od źródłowego odcinka Solinki do Kremenarosa wraz z Cisną i okolicami (Brykowicz i Studnicka, 1987).

Na obszarze historycznej Bojkowszczyzny Zachodniej istnieją obecnie trzy parki krajobrazowe – wszystkie utworzone w 1992 r. PK Doliny Sanu rozciąga się szerokim pasem od Bukowca aż po południowe brzegi Jeziora Solińskiego, obejmując swoimi granicami kilkudziesięciokilometrowy odcinek doliny górnego Sanu, cały grzbiet Otrytu z przełomem między Studennem a Rajskim oraz położone po przeciwnej stronie rzeki masywy Dwernika-Kamienia, Magury Stupiańskiej i Jeleniowatego. Ciśniańsko-Wetliński PK zajmuje całą zachodnią część terenu badań – od południa dochodzi do granicy polsko-słowackiej, od wschodu styka się z BdPN i PK Doliny Sanu, zaś granicę zachodnią wyznacza rzeka Ośława. PK Gór Słonnych „wkracza” jedynie na niewielki, północno-wschodni fragment omawianego terenu – wsie Stebnik oraz częściowo Bandrów i Jałowe (więcej: Rąkowski i in., 2002) (ryc. 42.10).

Zgodnie z inicjatywą Zarządów Gmin Czarna i Lutowiska, rozwiniętą m.in. w *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Czarna* (2000), proponuje się utworzenie małego Parku Krajobrazowego Czarna-Zdrój, który miałby obejmować całość dawnej wsi Rosolin, południową część Czarnej Górnej (strefę planowanego uzdrowiska) oraz fragment przysiółka Polana-Ostre.

Obszary chronionego krajobrazu

Obszary chronionego krajobrazu, pomimo niższej rangi ochrony, odgrywają znaczącą rolę jako korytarze ekologiczne, otuliny parków narodowych, krajobrazowych i obszarów Natura 2000, stanowiąc także dodatkowe zabezpieczenie lasów ochronnych oraz miejsca predysponowane do regeneracji sił ludzkich (ośrodki wypoczynkowe, turystyka). Zagospodarowanie tych terenów powinno zapewnić im stan względnej równowagi ekologicznej.

Historia Wschodniobeskidzkiego Obszaru Chronionego Krajobrazu liczy o rok więcej niż historia BdPN. Powołany został w kwietniu 1972 r. na mocy uchwały nr XVI/44/72 Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie jako pierwszy w Polsce obszar objęty wielkoprzestrzenną formą ochrony krajobrazu⁵²¹. Zajmował początkowo 162 800 ha, obejmując swoimi granicami całe Bieszczady Zachodnie i południową część Pogórza Przemyskiego (Radziejowski i in., 1998). W kolejnych latach jego powierzchnia malała, co miało związek najpierw z utworzeniem i poszerzaniem BdPN, a później powstaniem parków krajobrazowych. Obecnie Wschodniobeskidzki Obszar Chronionego Krajobrazu zajmuje niemal całą północną część omawianego obszaru i stanowi otulinę dla obu „bieszczadzkich” parków krajobrazowych, a łącząc się z Parkiem Krajobrazowym Gór Słonnych na północy i Obszarem Chronionego Krajobrazu Beskidu Niskiego na zachodzie zapewnia ciągłość przestrzenną wielkoobszarowego systemu ochrony przyrody (ryc. 42.10).

⁵²¹ Nie byłoby w tym nic dziwnego, gdyby nie fakt, że w obowiązującej wtedy ustawie o ochronie przyrody z 1949 r. forma ta po prostu nie istniała, bowiem wprowadzono ją oficjalnie dopiero w... 1991 r. (Żarska, 2008).

Europejska Sieć Ekologiczna Natura 2000

Najnowszą formą ochrony są obszary wyznaczone w ramach Europejskiej Sieci Ekologicznej Natura 2000. Podstawą tej inicjatywy są dwie dyrektywy unijne, przetransponowane w 2004 r. do krajowego porządku prawnego i zwane potocznie ptasią⁵²² i siedliskową⁵²³. Integralną ich częścią są załączniki zawierające wykazy gatunków ptaków, innych zwierząt (poza ptakami), roślin i siedlisk przyrodniczych cennych i zagrożonych w skali europejskiej oraz charakterystycznych dla głównych europejskich regionów biogeograficznych (Polska należy do dwóch regionów: kontynentalnego – ponad 90% powierzchni kraju i alpejskiego – Karpaty). W poszczególnych krajach unijnych wykazy te są okresowo aktualizowane i zatwierdzane (Dz.U. 2014 poz. 1713).

Na mocy dyrektywy ptasiej wyznaczono Obszary Specjalnej Ochrony (OSO)⁵²⁴, ustanowione następnie krajowymi aktami wykonawczymi – rozporządzeniami Ministra Środowiska (Dz.U. 2011 Nr 25 poz. 133). Warto dodać, że Komisja Europejska nie zatwierdza OSO, a jedynie sprawdza, czy na liście referencyjnej uwzględniono wszystkie istotne ostoje ptaków w danym kraju. Materiałem referencyjnym był wykaz ostoi ptaków o randze międzynarodowej (IBA – Important Bird Areas), opracowany dla Polski przez Ogólnopolskie Towarzystwo Ochrony Ptaków (OTOP) na podstawie kryteriów wyznaczonych przez międzynarodową organizację ornitologiczną BirdLife International (Rąkowski, 2011). Bazą dla powstałych na omawianym terenie OSO były istniejące ostoje IBA: Bieszczady (PL137, międzynarodowa E77) i Góry Słonne (PL136) (Wilk i in., 2010; por. także Gromadzki i in., 1994; Sidło i in., 2004; Jujka i Wilk, 2012; <http://www.ostojeptakow.pl>).

W przypadku dyrektywy siedliskowej procedura jest dłuższa. Na pierwszym etapie bowiem, po pozytywnej weryfikacji polegającej m.in. na ocenie kompletności sieci dla każdego z gatunków i siedlisk będących przedmiotami ochrony, Komisja Europejska zatwierdza dany obszar w drodze decyzji jako Obszar o Znaczeniu Wspólnotowym (OZW; ang. SCI – Site of Community Importance), podlegający ochronie w ramach prawa wspólnotowego. Etap ten stanowi swoistą „poczekalnię”

⁵²² Obowiązująca obecnie Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2009/147/WE z dnia 30 listopada 2009 r. w sprawie ochrony dzikiego ptactwa, która zastąpiła pierwotny dokument z dnia 2 kwietnia 1979 r. (79/409/EWG z dnia 25 kwietnia 1979 r.), implementowany w 2004 r., ustanawia plan ochrony wszystkich gatunków dzikich ptaków żyjących na swobodzie na terenie Wspólnoty, ich jaj, gniazd i siedlisk wylęgowych. Ten cel należy osiągać poprzez stworzenie obszarów chronionych, gospodarowanie siedliskami także poza obszarami chronionymi i reintrodukcję biotopów.

⁵²³ Dyrektywa Rady 92/43/EWG z dnia 21 maja 1992 r. w sprawie ochrony siedlisk przyrodniczych oraz dzikiej fauny i flory ma na celu utrzymanie różnorodności biologicznej na europejskim terytorium państw członkowskich poprzez ochronę naturalnych siedlisk dzikiej fauny i flory. Państwa te mają obowiązek stworzenia systemu ścisłej ochrony wymienionych w wykazie gatunków zwierząt i roślin, obejmującej zakazy umyślnego zbierania, pojmowania i zabijania na każdym etapie cyklu życia oraz ingerowania w sposób negatywny w miejsca ich przebywania lub występowania.

⁵²⁴ Obszar Specjalnej Ochrony zwany Ostoją Ptaków (ang. SPA – Special Protection Area) – obszar wyznaczony do ochrony populacji dziko występujących ptaków jednego lub wielu gatunków, w którego granicach ptaki mają korzystne warunki bytowania w ciągu całego życia, w dowolnym jego okresie albo stadium rozwoju.

– każdy kraj członkowski ma 6 lat na wydanie aktu prawa krajowego, na mocy którego OZW zmienia status na Specjalny Obszar Ochrony Siedlisk (SOO)⁵²⁵. Przedłużające się prace legislacyjne nad odpowiednimi rozporządzeniami Ministra Środowiska generują olbrzymi chaos informacyjny, zwłaszcza jeśli chodzi o status obszarów (od kilku lat, niemal powszechnie, OZW podawane są jako SOO), daty ich zatwierdzenia (zgłoszenie do Komisji Europejskiej vs. pierwotna akceptacja w drodze decyzji) czy plany ochrony wykonywane dla obszarów, które *de iure*... nie istnieją. Przy okazji warto też przypomnieć, że obszary „naturowe” to tereny ochrony, a nie tereny chronione, bowiem nader często określenia te są mylone lub traktowane synonimicznie. I nie chodzi oczywiście o samą semantykę, ale o fakt, że prawo nie nakłada obowiązku ochrony całego obszaru Natura 2000, ale jedynie *konkretnego gatunku wraz z jego potrzebnym do życia siedliskiem z kształtującymi czynnikami i procesami oraz ze związaną z nimi różnorodnością biologiczną* (Goraj, 2011, s. 68).

Na omawianym terenie najważniejszą rolę odgrywa obszar „Bieszczady”, stanowiący zarazem ostoję ptasią i siedliskową (powierzchnie wyznaczone na mocy obu dyrektyw całkowicie się pokrywają). Jego granice obejmują w całości BdPN (25,6% pow. ostoi), parki krajobrazowe Ciśniańsko-Wetliński (41,3%) i Doliny Sanu (25,5%), a także krańce południowe Wschodniobeskidzkiego Obszaru Chronionego Krajobrazu (2,7%) i wschodnie Obszaru Chronionego Krajobrazu Beskidu Niskiego (0,4%).

Główne pasmo Gór Słonnych i grzbiet Chwaniowa w Górach Sanocko-Turczańskich oraz południową część Pogórza Przemyskiego obejmuje ostoja ptasia „Góry Słonne”, która na znacznym obszarze pokrywa się z ostoją siedliskową o tej samej nazwie. Oba obszary, które niemal w całości znajdują się w granicach PK Gór Słonnych, „wkraczają” jedynie na niewielki, północno-wschodni fragment omawianego terenu (wsie Stebnik oraz częściowo Bandrów i Jałowe).

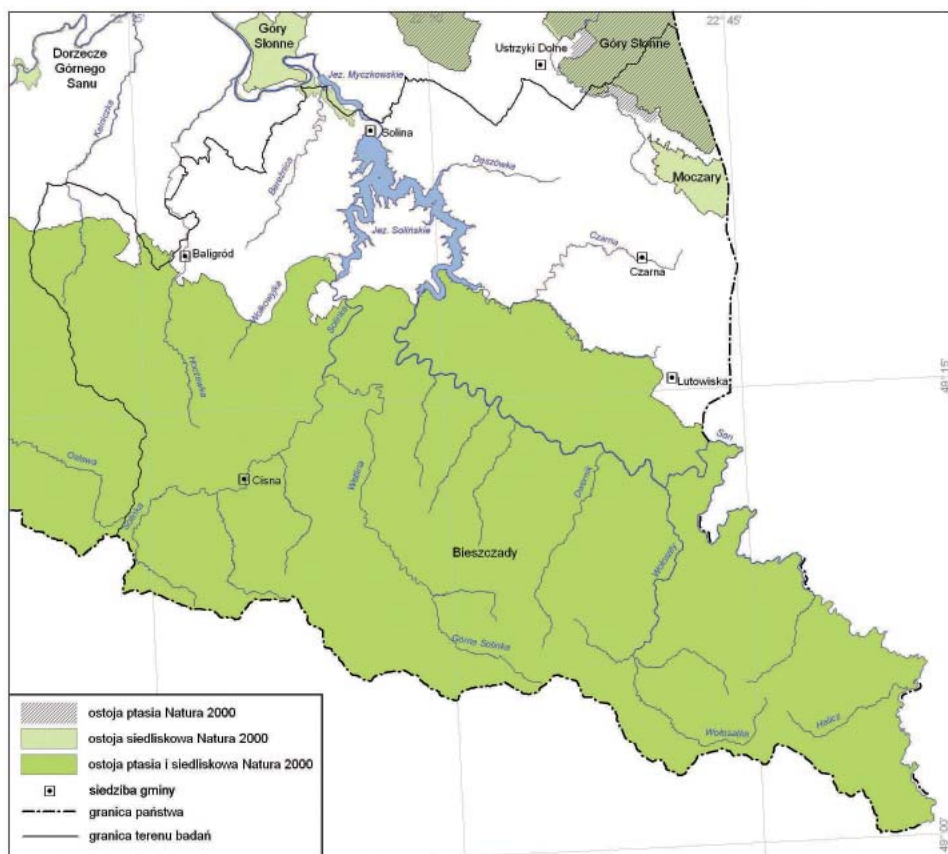
W całości na terenie historycznej Bojkowszczyzny Zachodniej (wsie Moczary, Bandrów, Mszaniec), w obrębie Wschodniobeskidzkiego Obszaru Chronionego Krajobrazu, znajduje się niewielka ostoja siedliskowa „Moczary”. Zajmuje północne zbocza wzgórz Żuków (868 m n.p.m.) i Na Buczkach (796 m n.p.m.), Górę Kiczarki (626 m n.p.m.) oraz górną część dolin potoków Królówka i bezimiennego dopływu Mszańca.

Marginalną rolę odgrywa ostoja siedliskowa „Dorzecze Górnego Sanu”, której jedynie południowe krańce sięgają Jeziora Myczkowskiego, zajmując część terenów wsi Bereźnica Niżna i Solina (Zabrodzie) (ryc. 42.16).

Charakterystykę poszczególnych obszarów Europejskiej Sieci Ekologicznej Natura 2000 zawiera publicznie dostępna dokumentacja⁵²⁶ (<http://natura2000.gdos.gov.pl/datafiles>; Rąkowski i in., 2010).

⁵²⁵ Specjalny Obszar Ochrony zwany Ostoją Siedliskową (ang. SAC – Special Areas of Conservation) – obszar utworzony w celu ochrony siedlisk przyrodniczych lub gatunków będących przedmiotem zainteresowania Unii Europejskiej.

⁵²⁶ Dokumentacja opracowana dla każdego obszaru Natura 2000 składa się z mapy wektorowej oraz ze Standardowego Formularza Danych (SDF – Standard Data Form), zawierającego informacje o położeniu i powierzchni obszaru, występujących typach siedlisk przyrodniczych

Ryc. 42.16. Obszary Europejskiej Sieci Ekologicznej Natura 2000 na terenie badań (oprac. J. Wolski)

Źródło: Geoportal GDOŚ.

Pomniki przyrody

Nieruchome zabytki sztuki i kultury, stanowiące forpocztę obecnych pomników przyrody⁵²⁷, objęto ochroną prawną w Polsce już prawie 100 lat temu⁵²⁸. Wtedy to, jak już wspomniano w podrozdziale 42.1, starano się o objęcie tym statusem także

i gatunkach wymienianych w załącznikach dyrektyw, a także ich liczebności lub reprezentatywności w skali kraju, wartości przyrodniczej i zagrożeniach.

⁵²⁷ Pomniki przyrody są to *pojedyncze twory przyrody żywej i nieożywionej lub ich skupiska o szczególnej wartości przyrodniczej, naukowej, kulturowej, historycznej lub krajobrazowej oraz odznaczające się indywidualnymi cechami, wyróżniającymi je wśród innych tworów* (art. 40 ust. 1 ustawy o ochronie przyrody).

⁵²⁸ Zapisy takie znalazły się w Dekrecie Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury z 1918 r., a następnie zostały powtórzone w Rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami. Po raz pierwszy termin „pomnik przyrody” zaistniał w krajowym porządku prawnym w Ustawie z dnia 7 kwietnia 1949 r. o ochronie przyrody.

Tabela 42.1. Wykaz parków narodowych i krajobrazowych, obszarów chronionego krajobrazu i Natura 2000 oraz rezerwatów przyrody zlokalizowanych w całości lub części na omawianym terenie (stan na sierpień 2015 r.)

Nazwa	Powierz- chnia [ha]	Rok utworzenia	Powiat	Gmina	Miejsce publikacji aktu powołującego i aktualnej podstawy prawnej funkcyjono- wania (w nawiasie)*
Park narodowy					
Bieszczadzki Park Narodowy	29 200,48	1973	(1) leski, (2) bieszczadzki	(1) Cisna, (2) Czarna, Lutowiska	Dz.U. 1973 Nr 31 poz. 179 (Dz.U. 1999 Nr 93 poz. 1068)
Parki krajobrazowe					
Cisniańsko-Wetliński Park Krajobrazowy	51 461,00	1992	(1) leski, (2) sanocki, (3) bieszczadzki	(1) Baligród, Cisna, Solina, (2) Komańcza, Zagórz, (3) Czarna	Dz.U. Woj. Krośnieńskiego 1992 Nr 7 poz. 51 (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2014 poz. 1945)
Park Krajobrazowy Doliny Sanu	27 728,00	1992	(1) bieszczadzki, (2) leski	(1) Lutowiska, Czarna, (2) Solina	Dz.U. Woj. Krośnieńskiego 1992 Nr 7 poz. 52 (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2014 poz. 1947)
Park Krajobrazowy Gor Słonnych	56 188,00	1992	(1) bieszczadzki, (2) leski, (3) sanocki	(1) Ustrzyki Dolne, Miasto Ustrzyki Dolne, (2) Olszanica, Lesko, (3) Tyrawa Wołoska, Sanok, Miasto Sanok	Dz.U. Woj. Krośnieńskiego 1992 Nr 7 poz. 53 (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2013 poz. 3632 z późn. zm.)
Obszary chronionego krajobrazu					
Wschodniobeskidzki Obszar Chronionego Krajobrazu	99 911,00	1972	(1) brzozowski, (2) leski, (3) sanocki, (4) bieszczadzki	(1) Brzozów, Dydnia, Nozdrzec, (2) Baligród, Lesko, Olszanica, Solina, (3) Komańcza, Zagórz, Sanok, (4) Czarna, Lutowiska, Ustrzyki Dolne, m. Ustrzyki Dolne	Dz.U. WRN w Rzeszowie 1972 Nr 9 poz. 96 (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2014 poz. 1951)

Nazwa	Powierzchnia [ha]	Rok utworzenia	Powiat	Gmina	Miejsce publikacji aktu powołującego i aktualnej podstawy prawnej funkcjonowania (w nawiasie)*
Natura 2000					
Bieszczady (OSO/OZW PLC180001)	111 519,50	OSO 2004/ OZW 2008	(1) sanocki, (2) leski, (3) bieszczadzki	(1) Komańcza, Zagórz, (2) Baligród, Cisna, Solina, (3) Czarna, Lutowiska	Dz.U. 2004 Nr 229 poz. 2313 (Dz.U. 2011 Nr 25 poz. 133) / Dz.U. UE L 77 z 19.03.2008 r. s. 106 (Dz.U. UE L 18 z 23.01.2015 r., s. 258)
Góry Słonne (OSO PLB180003)	55 036,80	2007	(1) przemyski, (2) leski, (3) sanocki, (4) bieszczadzki	(1) Bircza, Fredropol, (2) Lesko, Olszanica, (3) m. Sanok, Sanok, Tyrawa Wołoska, (4) Ustrzyki Dolne	Dz.U. 2007 Nr 179 poz. 1275 (Dz.U. 2011 Nr 25 poz. 133)
Góry Słonne (OZW PLH180013)	46 071,50	2008	(1) przemyski, (2) leski, (3) sanocki, (4) bieszczadzki	(1) Bircza, Fredropol, (2) Lesko, Olszanica, Solina, (3) m. Sanok, Sanok, Tyrawa Wołoska, (4) Ustrzyki Dolne	Dz.U. UE L 43 z 13.02.2009 r., s. 21 (Dz.U. UE L 18 z 23.01.2015 r., s. 258)
Dorzecze Górnego Sanu (OZW PLH180021)	1 578,70	2011	(1) leski, (2) sanocki bieszczadzki	(1) Baligród, Lesko, Olszanica, Solina, (2) Komańcza, m. Sanok, Sanok, Bukowsko, Zagórz Ustrzyki Dolne	Dz.U. UE L 33 z 8.02.2011 r., s. 146 (Dz.U. UE L 18 z 23.01.2015 r., s. 1)
Moczary (OZW PLH180026)	1 181,40	2011	bieszczadzki		Dz.U. UE L 33 z 8.02.2011 r., s. 1 (Dz.U. UE L 18 z 23.01.2015 r., s. 258)
Rezerwaty przyrody					
Cisy na Górze Jawor	3,02	1957	leski	Baligród	M.P. 1957 Nr 18 poz. 144 (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2002 Nr 3 poz. 62)
Goloborze	13,90	1969	leski	Baligród	M.P. 1969 Nr 51 poz. 398 (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2002 Nr 3 poz. 62)

Hulskie im. Stefana Myczkowskiego	189,87	1983	bieszczadzki	Lutowiska	M.P. 1983 Nr 39 poz. 230 (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2002 Nr 3 poz. 62)
Krywe	511,73	1991	bieszczadzki	Czarna i Lutowiska	M.P. 1991 Nr 25 poz. 172 (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2002 Nr 3 poz. 62)
Na Oratyku	233,15	2000	bieszczadzki	Ustrzyki Dolne	Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2000 Nr 24 poz. 197 (bez zmian)
Nad Jeziorem Myczkowieckim	164,17	2003	leski	Solina	Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2003 Nr 90 poz. 1538 (bez zmian)
Olsza kosa w Stężnicy	9,40	1974	leski	Baligród	M.P. 1974 Nr 20 poz. 121 (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2002 Nr 3 poz. 62)
Olszyna łęgowa w Kalnicy	13,69	1971	leski	Cisna	M.P. 1971 Nr 53 poz. 346 (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2002 Nr 3 poz. 62)
Przełom Sanu pod Grodziskiem	100,24	2003	leski	Olszanica, Solina, Lesko	Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2003 Nr 90 poz. 1539 (bez zmian)
Sine Wiry	450,49	1987	leski	Cisna, Solina, Czarna	M.P. 1988 Nr 5 poz. 47 (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2002 Nr 3 poz. 62)
Śnieżycza wiosenna w Dworniczku	4,94	2001	bieszczadzki	Lutowiska	Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2001 Nr 67 poz. 1185 (bez zmian)
Woronikówka	14,84	1989	leski	Baligród	M.P. 1989 Nr 44 poz. 357 (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2002 Nr 3 poz. 62)
Zakole	5,25	1970	bieszczadzki	Lutowiska	M.P. 1971 Nr 3 poz. 20 (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2002 Nr 3 poz. 62)

* Pełne tytuły aktów prawnych zawarte są w spisie wykorzystanych opracowań na końcu rozdziału.

Źródło: Programy Ochrony Przyrody nadleśnictw Lutowiska, Stuposiany Cisna, Baligród, Ustrzyki Dolne, rejestry form ochrony przyrody (GDOŚ, RDOŚ w Rzeszowie), Bank Danych o Lasach, wojewódzkie dzienniki urzędowe, *Studium...* (2013) i *Plan zagospodarowania...* (2014).

kilku obiektów na obszarze Bojkowszczyzny Zachodniej. Po wojnie pomniki przyrody pozostawały w cieniu wieloletniej batalii o utworzenie parku narodowego i kolejnych rezerwatów, bardzo rzadko będąc głównym lub przynajmniej ważnym elementem opracowań naukowych, planów zagospodarowania czy innych regionalnych dokumentów planistycznych. Jednym z wyjątków było opracowanie S. Smólskiego (1967b), który zaproponował objęcie ochroną indywidualną wodospadu na potoku Hylatym w Zatwarnicy, malowniczych form skalnych na grzbiecie między Durną a Łopiennikiem oraz wiekowych buków w Baligrodzie na wałach dawnego grodu Balów. Także w ramach *Systemu ochrony przyrody i krajobrazu województwa krośnieńskiego* (Michalik, 1987b) postulowano, częściowo powtarzając sugestie S. Smólskiego, nadanie statusu pomników przyrody nieożywionej trzem obiektom: wodospadowi na Hylatym oraz dwóm odsłonięciom – żwirów pliocińskich na stokach Otrytu między Chmielem i Sękowcem oraz poziomu egzotycznego w Bukowcu (Alexandrowicz, 1987). J. Kurzyński (1987) sugerował także objęcie tą formą ochrony znacznej liczby drzew – około 1000 osobników w całym województwie, w tym zdecydowaną większość na obszarach leśnych Bieszczadów i Beskidu Niskiego.

W sierpniu 2015 r. na omawianym terenie było łącznie 71 pomników (w tym 56 w gminie Lutowiska): 67 przyrody żywej i cztery nieożywionej⁵²⁹ (ryc. 42.10). Reprezentantami pierwszej grupy są następujące gatunki drzew: lipy szerokolistne *Tilia platyphyllos* i drobnolistne *T. cordata* (14 pomników), jodła pospolita *Abies alba* (12), buk zwyczajny *Fagus sylvatica* (10), dęby szypułkowe *Quercus rober* i bezszypułkowe *Q. petraea* (6), jawor pospolity/klon jawor *Acer pseudo-platanus* (7), jesion wyniosły *Fraxinus excelsior* (6), jałowiec pospolity *Juniperus communis* (4), wiąz górski *Ulmus glabra* (3), grab zwyczajny *Carpinus betulus* (1), kasztanowiec biały *Aesculus hippocastanum* (1), modrzew europejski *Larix decidua* (1), sosna zwyczajna *Pinus sylvestris* (1) i sosna wejmutka *Pinus strobus* (1). Na szczególną uwagę zasługują dwa pomniki grupowe: 12 osobników jawora i jeden buk w leśnictwie Dźwiniacz oraz naturalne, reliktowe stanowisko wdziarowej sosny pospolitej (34 osobniki), zlokalizowane w Rabem na stromym stoku opadającym do kamieniołomu „Huczvice”. Pomnikowymi twórcami przyrody nieożywionej są: Dydiowska Jama w masywie Kiczery Dydiowskiej (jaskinia zamieszkiwana przez nietoperze – nocka dużego *Myotis myotis* i nocka rudego *Myotis daubentonii*), malownicze grzebieńskie skalne na szczycie Dwernika-Kamienia w Dwerniku, wodospad na potoku Hylatym w Zatwarnicy oraz skalna ściana po nieczynnym kamieniołomie w Krywem.

W najbliższym czasie planuje się ustanowienie na omawianym terenie 90 kolejnych pomników przyrody. Ochroną mają zostać objęte osobniki następujących gatunków drzew (pomniki grupowe liczone jako 1): jodła pospolita (21), buk zwyczajny (15), lipy szerokolistne i drobnolistne (16), jesion wyniosły (8), klon jawor (7), czereśnia dzika, grusza pospolita, dąb szypułkowy, jarzab pospolity, jodła pospolita (po 3) oraz topola osika, modrzew europejski, czeremcha pospolita, jabłoń, bez czarny, jałowiec pospolity, wiąz górski i cis pospolity (po 1). Ponadto

⁵²⁹ Należy mieć na względzie, że zmiany ilościowe tych form ochrony przyrody zachodzą często, zaś wieloletnie plany czy strategię po prostu ich nie uwzględniają, stając się pod tym względem nieaktualne już w okresie obowiązywania.

ochroną pomnikową planuje się objąć dwa obiekty przyrody nieożywionej: wodospad przy Potoku Czartów Młyn (koło Woli Górzeńskiej) oraz wychodnię piaskowców grubo- i średnioławicowych warstw krośnieńskich dolnych w pobliżu Polanek. Warto wspomnieć, że na podstawie informacji uzyskanych od pracowników terenowych Służby Leśnej i inwentaryzacji urządzeniowej, oznacza się także drzewa o charakterze pomnikowym. Mimo braku oficjalnego statusu ochronnego osobniki takie, nawet w przypadku złej kondycji zdrowotnej, poddane są opiece w ramach proekologicznej gospodarki leśnej aż do momentu fizjologicznej śmierci.

Użytki ekologiczne

Na omawianym terenie istnieje 50 użytków ekologicznych⁵³⁰, w tym aż 47 ustanowionych w 2000 r. w gminie Cisna (ryc. 42.10). Do szczególnie interesujących miejsc należą kompleksy gruntów po dawnych wsiach Tworylne, Hulskie, Krywe i Łopienka, gdzie priorytetem jest zachowanie unikalnych walorów przyrodniczo-krajobrazowych, w tym ochrona krajobrazu, szaty roślinnej i gruntu. Pod względem liczebnym dominują niewielkie polany śródleśne, zajęte najczęściej przez zbiorowisko borówki czarnej *Vaccinium myrtillus* lub łąki ostrożeńiowe (łącznie ponad 30 obszarów), a także silnie podmokłe łąki (w tym z roślinnością o charakterze torfowiskowym), zlokalizowane głównie w dolinie Wetlinki (10 obszarów). Ta sytuacja może ulec dużej zmianie w kolejnych latach, bowiem w dokumentach programowych (Programach Ochrony Przyrody nadleśnictw i Studiach uwarunkowań i koncepcji przestrzennego zagospodarowania gmin), obejmujących omawiany region, zaproponowano utworzenie ponad 120 nowych użytków ekologicznych, w tym aż 83 w zasięgach terytorialnych dwóch nadleśnictw (Baligród i Cisna). Do objęcia tą formą ochrony zaliczono przede wszystkim ekosystemy łąk (często podmokłych) i polan śródleśnych (ponad 80 obszarów), fragmenty dolin potoków, teras zalewowych oraz młaki i zabagnienia z roślinnością wilgociolubną w różnych lokalizacjach (ponad 20 obszarów), a także 13 obiektów przyrody nieożywionej (m.in. nieczynny kamieniołom w Bystrem, rumowiska skalne w Huczwicach i Sukowatam, wychodnie skalne w skarpie nad Sanem, strome stoki o charakterze uskoków pomiędzy drogą na Terkę a Solinką, ściany skalne z widocznymi przekrojami warstw geologicznych na tle przełomu Solinki) oraz kilka obszarów o wysokich walorach krajobrazowych (np. szczytowe i przyszczytowe partie Jawornika).

Zespoły przyrodniczo-krajobrazowe

Zespołów przyrodniczo-krajobrazowych⁵³¹ na omawianym terenie jest zaledwie osiem, w tym siedem ustanowionych w 2000 r. w gminie Lutowiska (ryc. 42.10).

⁵³⁰ Użytki ekologiczne są to pozostałości ekosystemów mających znaczenie dla zachowania różnorodności biologicznej – naturalne zbiorniki wodne, śródpolne i śródleśne oczka wodne, kępy drzew i krzewów, bagna, torfowiska, wydmy, płaty nieużytkowanej roślinności, starorzecza, wychodnie skalne, skarpy, kamieńce, siedliska przyrodnicze oraz stanowiska rzadkich lub chronionych gatunków roślin, zwierząt i grzybów, ich ostoje oraz miejsca rozmnażania lub sezonowego przebywania (art. 42 ustawy o ochronie przyrody).

⁵³¹ Zespoły przyrodniczo-krajobrazowe to fragmenty krajobrazu naturalnego i kulturowego zasługujące na ochronę ze względu na ich walory widokowe lub estetyczne (art. 43 ustawy o ochronie przyrody).

ZESPÓŁ PRZYRODNICZO-KRAJOBRAZOWY “CMENTARZ W STUPOSIANACH”

W *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Czarna* (2000) zaproponowano utworzenie trzech kolejnych zespołów: „Jaskinia Rosolin” w Rosolinie, „Skalki nad Soliną” w Paniszczowie i „Przełom Mszanki” w Bystrem. Także w Planie ochrony PK Gór Słonnych postuluje się potrzebę powstania zespołu przyrodniczo-krajobrazowego o nazwie „Dolina Stebnika”,

który miałby objąć ochroną dolinę potoku Stebnik na odcinku od Krościenka do granicy wraz z odnogą do Bandrowa.

Stanowiska dokumentacyjne

Jedyne stanowisko dokumentacyjne⁵³², ustanowione w 1998 r. (Dz.U. Woj. Krośnieńkiego 1998 Nr 32 poz. 409), zlokalizowane jest w Bandrowie Narodowym (ryc. 42.10). Ochroną objęta jest skarpa na lewym brzegu potoku Królówka o długości około 20 m i wysokości 5 m, stanowiąca odsłonięcie geologiczne warstwy fliszu w postaci cienko- i średnio ławicowych pakietów ilów z Czudca, w obrębie ogniwa zielonych łupków z Widaczowa oraz odsłonięcia margli węglowieckich i rogowców menilitowych jednostki skolskiej, w południowym skrzydle antykliny Łodyny Wsi. W Planie Ochrony Przyrody nadleśnictwa Lutowiska na lata 2005-2014 zaproponowano utworzenie dwóch kolejnych stanowisk dokumentacyjnych. Są to: wychodnia skalna z jaskinią w Rosolinie oraz jaskinie w Nasicznem – formy cenne nie tylko ze względu na rzadkość ich występowania na omawianym terenie, ale także jako miejsca bytowania i zimowania unikalnej entomofauny oraz nietoperzy.

Na obszarze historycznej Bojkowszczyzny Zachodniej, oprócz wymienionych powyżej form objętych ochroną z mocy ustawy, znajduje się też bardzo wiele innych równie cennych, chociaż często nieistniejących w świadomości społecznej obiektów przyrodniczych i kulturowych. Ich sytuacja jest szczególnie trudna poza parkiem narodowym, gdzie przysłowiowe „być albo nie być” zależy wyłącznie od leśników lub przedstawicieli społeczności lokalnych. Dotyczy to zwłaszcza różnych osobliwości przyrody nieożywionej, np. wychodni i rumowisk skalnych, ciekawych form geomorfologicznych, źródeł mineralnych czy progów skalnych w korytach potoków, których wykazy zawierają m.in. Programy Ochrony Przyrody stanowiące obligatoryjne elementy planów urządzania lasów poszczególnych nadleśnictw. Drugą grupę stanowią obiekty kultury materialnej, które są wpisane do gminnej lub wojewódzkiej ewidencji zabytków, ale nie ujęto ich w Rejestrze Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (stanowiska archeologiczne, ślady zabudowy mieszkalno-gospodarczej, kapliczki, pojedyncze mogiły, cerkwiska, pozostałości cmentarzy, umocnień obronnych i okopów). Wykazy powyższych obiektów dobitnie pokazują i uzmysławiają, jak wiele jeszcze pamiątek dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego pozostało w omawianym regionie⁵³³.

⁵³² Stanowiska dokumentacyjne są to niewyodrębniające się na powierzchni lub możliwe do wyodrębnienia, ważne pod względem naukowym i dydaktycznym, miejsca występowania formacji geologicznych, nagromadzeń skamieniałości lub tworów mineralnych, jaskinie lub schroniska podskalne wraz z namuliskami oraz fragmenty eksploatowanych lub nieczynnych wyrobisk powierzchniowych i podziemnych (art. 41 ust. 1). Stanowiskami dokumentacyjnymi mogą być także miejsca występowania kopalnych szczątków roślin lub zwierząt (art. 41 ust. 2 ustawy o ochronie przyrody).

⁵³³ Niestety dostęp do tych informacji jest wciąż mocno ograniczony, chociaż nadzieję na zmianę tego stanu rzeczy daje trwająca obecnie digitalizacja zasobów Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Warto wspomnieć, że wykazy omawianych obiektów zamieszczone są w niektórych dokumentach programowych, m.in. we wspomnianych już Programach Ochrony Przyrody nadleśnictw oraz Studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego poszczególnych gmin.

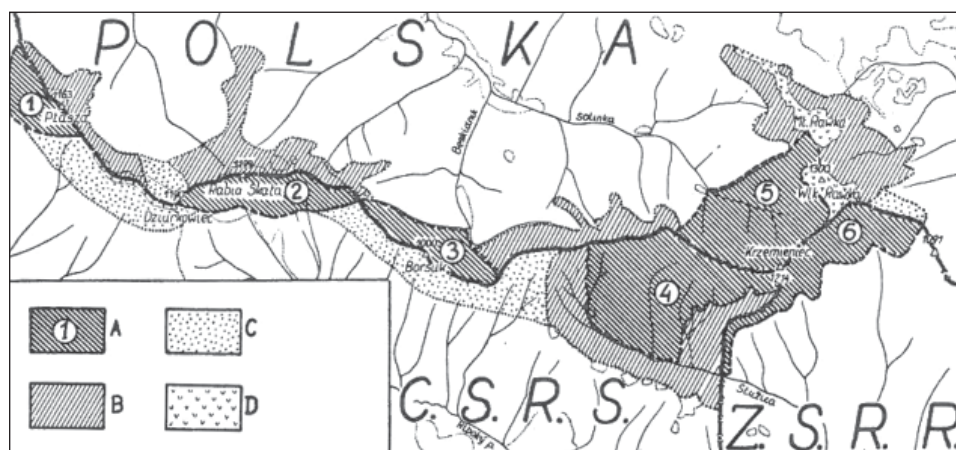
42.3. Ochrona przyrody o charakterze transgranicznym

Pierwsze próby utworzenia transgranicznego obszaru chronionego na omawianym terenie, jak wspomniano w podrozdziale 42.1, podjęto już w latach 20. XX w. Po wojnie z taką inicjatywą wystąpił Słowacki Instytut Ochrony Zabytków i Przyrody w Bratysławie. Główne założenia i wstępny projekt międzynarodowego rezerwatu „Krzemieniec” przedstawiciele instytucji ochrony przyrody i władz leśnych z Polski, Czechosłowacji i Związku Radzieckiego omawiali na spotkaniach w 1966 i 1967 r. Ustalono, że w skład tej nowatorskiej formy ochrony przyrody powinny wchodzić następujące rezerваты: polskie „Wetlina”, „U źródeł Solinki” i „Połoniń Wielkiej i Małej Rawki”, czechosłowackie „Stužica”, „Rabia Skala” i „Płasza” oraz radziecki „Stužica” (ryc. 42.19). W celu uzyskania ciągłości przestrzennej postanowiono część istniejących rezerwatów powiększyć oraz ustanowić dodatkowe obszary ochronne o statusie otulin do łącznej powierzchni 2760 ha (Michalik, 1969). Jak wiadomo – rezerwat nie powstał, ale rozmowy nie były bezowocne. W kolejnych latach bowiem ponad dwudziestokrotnie powiększono obszar radzieckiego rezerwatu „Stužica”, zwiększyła się także powierzchnia i powstała otulina czechosłowackiego rezerwatu „Stužica”, zaś w Polsce opracowano projekt łącznikowej strefy ochronnej.

W 1974 r., podczas międzynarodowej konferencji zorganizowanej przez Zakład Ochrony Przyrody PAN w Krakowie, ponownie zaproponowano utworzenie parku o charakterze międzynarodowym, ale stanowisko władz państwowych okazało się nieprzychylnie. Po raz kolejny do pomysłu powrócono kilka lat później i znów ośrodek krakowski PAN, tym razem w ramach programu węzłowego 10.2.10. pt. „Przyrodnicze podstawy gospodarowania środowiskiem”, przygotował koncepcję Parku Międzynarodowego (Michalik, 1977) – i o ile pierwotną można było nazwać nowatorską, o tyle tę trzeba nazwać wręcz rewolucyjną. W skład proponowanego parku miały bowiem wchodzić nie tylko wymienione już wcześniej rezerваты, ale także BdPN i to powiększony niemal pięciokrotnie. Autorska koncepcja krakowskich przyrodników została jednak negatywnie zaopiniowana i zablokowana przez polski resort leśnictwa (*Bieszczadzki Park Narodowy...*, 1990).

Niewykluczone, że w jakimś stopniu starania naszych przyrodników były inspirowane programem Man and Biosphere, powołanym na Konferencji Generalnej UNESCO w 1970 r. i od początku określanym jako *program interdyscyplinarnych badań relacji między ludźmi i ich środowiskiem* (Brey Meyer, 1997, s. 9). Polem do jego realizacji miała być światowa sieć rezerwatów biosfery, których główną ideą jest ochrona różnorodności biologicznej i umożliwienie lepszej obserwacji zmian ekologicznych w skali całego globu, zwłaszcza w obrębie: naturalnych biomów danego obszaru geograficznego, unikatowych zespołów roślin i zwierząt, harmonijnych krajobrazów (rezultat tradycyjnego sposobu użytkowania ziemi) bądź ekosystemów zmodyfikowanych lub zdegradowanych, które mogą być w znacznej mierze przywrócone do stanu naturalnego.

Na wprowadzenie koncepcji w życie przyszło jednak czekać jeszcze siedem lat. W 1977 r. Biuro UNESCO-MAB w Paryżu powołało 57 pierwszych rezerwatów, w tym cztery polskie (Babiogórski, Białowiecki i Słowiński PN oraz rezerwat

Ryc. 42.19. Projekt międzynarodowego rezerwatu „Krzemieniec” – koncepcja z 1969 r.

A – rezerwaty ówczesne istniejące (1. „Piasza”, 2. „Rabia Skała”, 3. „Wetlina”, 4. „Stużica”, 5. „U źródeł Solinki”, 6. „Stużica”), B – istniejące ówczesne strefy lasów ochronnych, C – projektowane strefy ochronne, D – rezerwat połoninowy na Małej i Wielkiej Rawce.

Źródło: Michalik (1969, s. 15).

ornitologiczny Jezioro Łuknajno). Z powodu braku jednolitych kryteriów powoływania po kilku latach okazało się, że powstała dość chaotyczna sieć obszarów, które w wielu przypadkach nie spełniały podstawowych wymogów m.in. dotyczących organizacji przestrzennej, czyli możliwości wyróżnienia stref funkcjonalnych. Przełom nastąpił dopiero w 1995 r., czyli ćwierć wieku od daty pierwszej prezentacji koncepcji. Wtedy to, na Międzynarodowej Konferencji w Sewilli, wypracowano dwa fundamentalne dokumenty, w których zdefiniowano przedmiotowe obszary, określono ich funkcje i kryteria kwalifikowania do sieci. Były to: Strategia dla Rezerwatów Biosfery oraz Ramowy Statut Światowej Sieci Rezerwatów Biosfery (*Ramowy Statut...*, 1997; por. Dąbrowski, 2000).

Walory przyrodniczo-kulturowe naszych Karpat Wschodnich zostały jednak dostrzeżone i docenione przez ekspertów już kilka lat wcześniej. Pierwszy krok wykonał Polski Narodowy Komitet MAB na konferencji UNESCO-MAB w Kijowie w 1990 r., proponując powołanie trójstronnego, polsko-słowacko-ukraińskiego rezerwatu biosfery, co spotkało się z przychylnym przyjęciem zarówno zainteresowanych stron, jak i delegatów Sekretariatu UNESCO-MAB. Dwa lata później, w listopadzie 1992 r., Biuro Międzynarodowej Rady Koordynacyjnej UNESCO-MAB oficjalnie powołało Polsko-Słowacki Rezerwat Biosfery „Karpaty Wschodnie”. Pierwotnie więc, ze względu na trudną ówczesną sytuację geopolityczną i opóźnienia w działalności strony ukraińskiej, rezerwat obejmował jedynie obszary przygraniczne Polski (Bieszczadzki Park Narodowy oraz parki krajobrazowe Doliny Sanu i Ciśniańsko-Wetliński) i Słowacji (fragment Wschodniokarpackiego Obszaru Chronionego Krajobrazu). Ostatecznie Międzynarodowy Rezerwat

Biosfery „Karpaty Wschodnie” (MRB „KW”), po przyłączeniu obszarów chronionych po stronie ukraińskiej, został powołany w grudniu 1998 r., stając się jednocześnie pierwszym i aż do 2002 r. jedynym na świecie trójstronnym rezerwatem biosfery (Denisiuk i Stoyko, 2000).

Obecnie rezerwat o łącznej powierzchni ponad 208 000 ha tworzy sześć wielkopowierzchniowych jednostek o najwyższym lub wysokim statusie ochronnym. W Polsce, niezmiennie od początku, są to: Bieszczadzki Park Narodowy (29 200,48 ha), Ciśniańsko-Wetliński Park Krajobrazowy (51 013,75 ha) i Park Krajobrazowy Doliny Sanu (28 718 ha). Na Słowacji do MRB „KW” należy Park Narodowy Połoniny (29 805 ha) wraz z otuliną (10 973 ha), istniejący od 1997 r. Wydzielony został z założonego w 1977 r. Wschodniokarpackiego Obszaru Chronionego Krajobrazu. Park zlokalizowany jest w Bukowskich Wierchach i zamieszany przez około 3000 osób w 10 pozostałych na tym terenie wsiach⁵³⁴. Nigdy nie był to obszar tak licznie odwiedzany, jak polskie Bieszczady Zachodnie. Przez kilka powojennych dziesięcioleci był objęty systemem subsydiowanej pomocy w ramach spółdzielni rolniczych; ważnym źródłem dochodów była też gospodarka leśna (Bural’ i Gič, 1999; Klimkiewicz, 2002).

Po stronie ukraińskiej granice rezerwatu obejmują dwa obszary chronione: Użański Park Narodowy (39 159 ha) i Nadsański Regionalny Park Krajobrazowy (19 428 ha). Ten pierwszy, położony w obwodzie zakarpackim w zlewni rzeki Uż, powstał w wyniku wieloletniej ewolucji kolejnych jednostek ochronnych. Najpierw, w miejsce wspomnianego już przedwojennego rezerwatu leśnego „Stużica”, powstał Państwowy Rezerwat Leśno-Krajobrazowy „Stużica” o powierzchni 2542 ha, który utworzono staraniem Państwowego Komitetu Ochrony Przyrody Ukrainy w 1974 r. W latach 1993-1996 jego powierzchnię zwiększono do 21 938 ha (łącznie ze strefą otulinową) i utworzono Regionalny Park Krajobrazowy Stużica, który stał się ostatecznie załącznikiem powołanego w 1999 r. Użańskiego Parku Narodowego. Nadsański Regionalny Park Krajobrazowy (na etapie projektu jako Park Krajobrazowy Górnego Sanu), znajduje się w powiecie turczańskim w południowo-zachodniej części obwodu lwowskiego. W pierwszych latach po powołaniu (1997 r.) istniał niemal wyłącznie na papierze. Jego trudna sytuacja związana jest m.in. z faktem, że zamieszany jest tylko we wschodniej części, bowiem zachodnia została trwale wysiedlona przed laty (Gabriel, 1998; Stoyko i Krichevskaya, 1998; Stoyko, 1999).

Zgodnie z wymogami UNESCO-MAB na obszarze MRB „KW” wyznaczono następujące strefy funkcjonalne (ryc. 42.20):

1. Strefa wewnętrzna (*core zone*), której głównym zadaniem jest bezwzględna ochrona naturalnych zasobów i procesów przyrodniczych; zajmuje około 10% powierzchni rezerwatu, po stronie polskiej pokrywając się z obszarami ochrony ścisłej w BdPN;

⁵³⁴ W związku z powstaniem w 1988 r. zaporowego jeziora Starina (rezerwuuar wody dla wsch. Słowacji) i strefy ochrony sanitarnej na rzece Cirocha, wysiedlono mieszkańców siedmiu wsi (Dara, Ostrožnica, Ruské, Smolník, V. Pol’ana i Zvala). Zamieszkałą tam ludność w większości przeniesiono do pobliskiej Sniny (Kardaś, 2002).

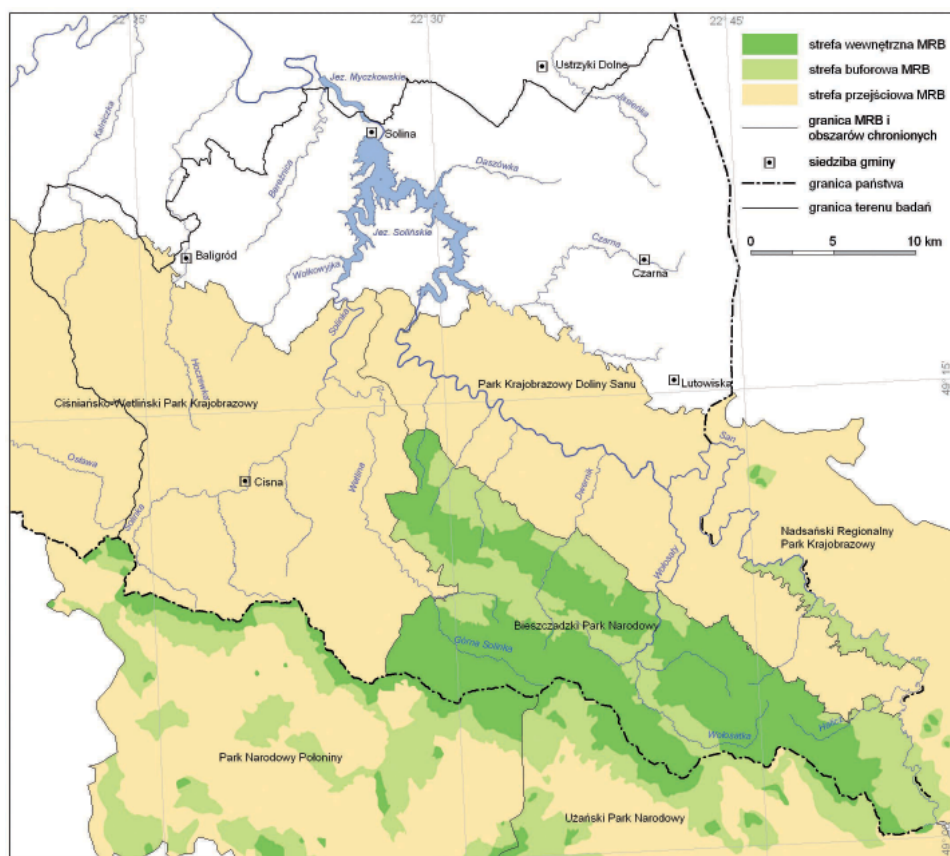
2. Strefa buforowa (*buffer zone*), w obrębie której realizowane są różne formy ochrony czynnej; zajmuje około 20% powierzchni rezerwatu, a po stronie polskiej obejmuje obszary objęte ochroną częściową w BdPN;
3. Strefa przejściowa (*transitional zone*), która tworzy obszar o dużych walorach przyrodniczych, gdzie dopuszcza się ekstensywne gospodarowanie człowiekiem, oparte na zasadach zrównoważonego rozwoju; zajmuje około 70% powierzchni rezerwatu i obejmuje po stronie polskiej oba parki krajobrazowe (Winnicki i Zemanek, 2009).

Tak podzielony MRB „KW”, podobnie zresztą jak każdy inny rezerwat biosfery na świecie, powinien spełniać trzy główne funkcje: ochronną (ochrona ekosystemów, biocenoz, gatunków i zasobów genetycznych oraz zachowanie dziedzictwa kulturowego), rozwojową (wsparcie tych form rozwoju, które można uznać za społecznie, kulturowo i ekologicznie zrównoważone, czyli zapewniające trwałe i niezakłócone istnienie przyrody żywej i samego człowieka) oraz wspierania logistycznego (wspieranie projektów pokazowych, edukacji ekologicznej, szkoleń, badań naukowych i monitoringu)⁵³⁵. Jak wykazała waloryzacja wszystkich polskich rezerwatów biosfery wykonana przez Z. Denisiuka (2003), MRB „KW” wyróżniał się w zakresie funkcji ochronnej, zajmując drugie miejsce (po Puszczy Kampińskiej) pod względem liczby gatunków roślin chronionych oraz pierwsze (*ex aequo* z Tatrami) pod względem liczby zespołów endemicznych oraz bogactwa walorów przyrodniczo-krajobrazowych i kulturowych. Wspomnieć też należy o staraniach o pozyskiwanie finansowania z zewnętrznych źródeł (funkcja rozwojowa) oraz bardzo dużej aktywności popularyzatorsko-naukowej (edukacja ekologiczna, konferencje, wydawnictwa naukowe i popularno-naukowe) w zakresie wsparcia logistycznego. Głównym inicjatorem i siłą napędową tych działań jest BdPN, któremu ponad wszelką wątpliwość MRB „KW” zawdzięcza tak wysoką pozycję w ocenach.

Pozycja i prestiż MRB „KW” na świecie wydają się być niezagrożone, a przyszłość obiecująca. Od wielu lat pojawiają się bowiem pomysły, aby rezerwat stał się centralną częścią Wschodniobeskidzkiego Obszaru Dziedzictwa Kultury i Natury – wielkiego międzynarodowego Parku Kulturowego Karpat Wschodnich, zawartego w trójkącie między Sanokiem, Humennem i Turką (Klimkiewicz, 2002). W tej chwili wydawać się to może mało realne, ale kilkadziesiąt lat temu takimi też jawiły się liczne inicjatywy opisane w tym rozdziale. Paradoksalnie największym zagrożeniem dla prawidłowego funkcjonowania MRB „KW” może być sieć Natura 2000. Potencjalnym miejscem konfliktu jest przede wszystkim strefa przejściowa rezerwatu biosfery, która pokrywa się z obszarem „Bieszczady”. W pierwszym przypadku priorytetem jest bowiem rozwój zrównoważony i proekologiczna działalność człowieka, zaś w drugim – rozwój ściśle reglamentowany i podporządkowany wyłącznie ochronie siedlisk i gatunków (Witkowski i Mroczka, 2011). Oczywiście można też mówić o swoistej synergii w rozumieniu pozytywnych aspektów współwystępowania i wzajemnych, korzystnych dla obu stron

⁵³⁵ Należy jednak zaznaczyć, że w ostatnich kilku latach na pierwszy plan wysuwa się funkcja społeczna (rozwojowa), w tym przede wszystkim zapewnienie środowiskowej, ekonomicznej i społecznej (kulturowej i duchowej) trwałej równowagi. Same rezerваты w oficjalnych strategiach (np. Sewilla+5, tzw. Madrycki Plan Działania) zaczęły być ujmowane bardziej jako obszary funkcjonalne, niż chronione (Dąbrowski, 2011a).

oddziaływań, związanych m.in. ze światową marką UNESCO i prospołecznym podejściem (rezerwat biosfery) lub dodatkowymi środkami materialnymi, akcjami edukacyjnymi czy popularyzacją ochrony przyrody jako takiej (Natura 2000) (Dąbrowski, 2011ab).

Ryc. 42.20. Strefy funkcjonalne Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery „Karpaty Wschodnie” na terenie badań (oprac. J. Wolski)

Źródło: materiały robocze BdPN.

42.4. Inne inicjatywy związane z ochroną przyrody

Obraz działań związanych z ochroną przyrody na omawianym terenie⁵³⁶ dopełniają inicjatywy niewchodzące w zakres rzeczowy ustawy o ochronie przyrody,

⁵³⁶ W tym miejscu warto wspomnieć, że w omawianym regionie brak jest obszarów wodno-błotnych o znaczeniu międzynarodowym, zgodnych z zaleceniami Konwencji Ramsarskiej. Od kilku lat trwają starania, aby Lista Światowego Dziedzictwa Dóbr Kultury i Przyrody

a będące efektem zarówno podpisanych przez Polskę umów międzynarodowych⁵³⁷ (por. Wolski, 2001), jak i przedsięwzięć o charakterze stricte lokalnym.

Wraz z batalią o międzynarodowe rezerwy biosfery, bo już w 1985 r. w krajach ówczesnej Wspólnoty Europejskiej, a w początkach lat 90. także w Polsce, rozpoczęto tworzenie zbioru informacji o biotopach – CORINE-biotopes (Co-ordination of Information on Environment). Ich identyfikacja w terenie pozwoliła wyznaczyć ostoje przyrodnicze CORINE, będące najczęściej mozaiką różnych siedlisk, ułożonych w hierarchicznie zbudowany system. Program był jedną z form realizacji postanowień Konwencji Berneńskiej⁵³⁸, a zarazem stanowił fundament przyszłej Europejskiej Sieci Ekologicznej Natura 2000, wykraczając jednak poza kraje Unii Europejskiej. Dużymi zaletami systemu CORINE-biotopes są: jego spójność, jednolita i ściśle określona metodyka typowania, którą gwarantują przede wszystkim wspólne listy⁵³⁹ gatunków i siedlisk oraz definicja terminu „znaczenie europejskie”.

Na terenie badań mamy dwie ostoje kompleksowe: Bieszczady (GOK300100; 107 735 ha) i Bieszczady Wysokie (GOK300101; 35 877 ha). W ramach wspomnianej już hierarchii w obrębie pierwszej z nich wyróżniono ostoje cząstkowe – Otryt (GOK300111; 9650 ha) i Dolina Sanu (GOK300115; 1075 ha), zaś drugą tworzą trzy obszary – Połoniny Bieszczadów Wysokich (GOK300113; 3010 ha), Połonina Caryńska (GOK300117; 264 ha) i Puszcza Bieszczadzka nad Sanem (GOK300108; 651 ha). Ponadto do systemu CORINE-biotopes na omawianym terenie zaliczono także 16 obszarów o powierzchniach mniejszych niż 100 ha i obiektów o charakterze punktowym⁵⁴⁰. Należy jednak pamiętać, że aktualność bazy danych *The*

UNESCO objęła lasy o charakterze pierwotnym w BdPN w ramach słowacko-ukraińsko-niemieckiego obszaru o nazwie „Pierwotne lasy bukowe Karpat i stare lasy bukowe Niemiec” (Primeval Beech Forests of the Carpathians and the Ancient Beech Forests of Germany). Nieco lepiej wygląda sytuacja jeśli chodzi o kulturę materialną – w 2013 r. na Listę UNESCO wpisano cerkiew św. Michała Archaniola w Smolniku n. Sanem, która wraz z 15 innymi obiektami znalazła się w kategorii „Drewniane cerkwie w polskim i ukraińskim regionie Karpat” (Wooden Tserkvas of the Carpathian Region in Poland and Ukraine).

⁵³⁷ Zgodnie z Konstytucją RP (art. 91) wszelkie ratyfikowane umowy międzynarodowe (powszechne, regionalne i dwustronne), po ich ogłoszeniu w Dzienniku Ustaw, stanowią źródła prawa powszechnie obowiązującego i mają w wielu przypadkach pierwszeństwo przed ustawami. W praktyce jednak przepisów międzynarodowych bardzo często się nie stosuje. Wynika to m.in. z błędnego rozumienia rangi tych norm w krajowym porządku prawnym lub wręcz braku wiedzy o istnieniu tego typu umów, wciąż niskiej świadomości ekologicznej społeczeństwa (por. Liro, 1998), ale także z faktu, że część przepisów (zwłaszcza konwencji) zawiera tylko deklaracje (tzw. „miękkie prawo”), które nie rodzą konkretnych zobowiązań, a co najwyżej moralne zobowiązania wobec środowiska.

⁵³⁸ Konwencja o ochronie gatunków dzikiej flory i fauny europejskiej oraz ich siedlisk, sporządzona w Bernie dnia 19 września 1979 r., nakłada na państwa sygnatariuszy obowiązki ochrony dzikich zwierząt i roślin (szczególnie gatunków ginących i zagrożonych – wędrownych i osiadłych) oraz wymaga podjęcia działań zabezpieczających siedliska zagrożonych gatunków fauny i flory, w tym ochrony żerowisk, miejsc pierzenia się i odpoczynku ptaków przelotnych.

⁵³⁹ Listy uwzględniają gatunki objęte aneksami do Konwencji Berneńskiej, zamieszczone na Czerwonej Liście Światowej Unii Ochrony Przyrody oraz w czerwonych księgach poszczególnych krajów (Devilliers i in., 1991).

⁵⁴⁰ Statusem ostoi objęto: połoninę Smereka (GOK300118; 10 ha), jaskinie fliszowe w Nasiecznem (GOK300112) i Rosolinie (GOK300800; 5 ha), gołoborze piaskowcowe w Rabem (GOK300107; 14 ha), urwisko na Rabiej Skale (GOK300114; 3 ha) i strome zbocze Wzgórza Koziniec (GOK300900; 30 ha), przepłotkowe partie dolin Wołosatego (GOK300116; 10 ha) i Moczarnego

Corine biotopes (Version 2000), dostępnej na portalu European Environment Agency (<http://www.eea.europa.eu/data-and-maps/data/corine-biotopes>), to lata 1993-1999. Rewizja doprowadziłaby prawdopodobnie do wykluczenia m.in. schroniska Koliba (stare schronisko zostało zastąpione przez całkowicie nowy budynek oddany do użytku kilka lat temu) lub torfowisk w dolinie górnego Sanu (zmiana statusu ochrony w związku z rozszerzeniem granic BDPN w 1999 r.). Od kilkunastu lat system CORINE-biotopes nie jest jednak rozwijany.

Kolejną międzynarodową inicjatywą, w znacznym stopniu bazującą na ostożach CORINE-biotopes, było powstanie w 1993 r. Europejskiej Sieci Ekologicznej (EECONET – European Ecological Network), stanowiącej wieloprzestrzenny system składający się z obszarów węzłowych⁵⁴¹ powiązanych korytarzami ekologicznymi⁵⁴² rangi krajowej i międzynarodowej. Głównym celem była integracja w jednolity system terenów chronionych i przewidzianych do ochrony zgodnej z kryteriami indywidualnie przyjmowanymi w poszczególnych krajach. Miało to służyć do ukształtowania spójnej i ciągłej przestrzennie struktury sieci obszarów najmniej przekształconych przyrodniczo, zapewnienia lepszej ochrony gatunków i siedlisk zagrożonych wyginięciem w Europie i utworzenia obszarów stanowiących drogi migracji zwierząt (Liro i in., 1995).

Niedługo potem, w ramach Programu Europejskiego Międzynarodowej Unii Ochrony Przyrody i Jej Zasobów (IUCN), została opracowana koncepcja Krajowej Sieci Ekologicznej – ECONET-PL. Działania te spowodowane były w dużym stopniu akceptacją warunków Paneuropejskiej strategii ochrony różnorodności biologicznej i krajobrazowej ogłoszonej w 1994 r. oraz ratyfikacją w kolejnych dwóch latach Konwencji Berneńskiej i Konwencji o różnorodności biologicznej⁵⁴³. Przyjęto warunek reprezentatywności siedlisk, krajobrazów i struktur regionalnych w ujęciu fizycznogeograficznym, fitosocjologicznym, siedliskowym i ze względu na użytkowanie ziemi. Kryteriami wyboru były także: różnorodność biologiczna, naturalność, częstość występowania oraz stopień zagrożenia gatunków roślin i zwierząt (Liro, 1998).

(GOK300119; 10 ha), torfowiska wysokie w Wołosatem (GOK300109; 2 ha) oraz w dolinie górnego Sanu – Litmirz (GOK300102; 13 ha), Tarnawa (GOK300103; 34 ha), Zakole (GOK300104; 5 ha), Dźwiniacz (GOK300105; 10 ha), Łokieć (GOK300106; 10 ha), a także leśniczówkę w Mucznie (GOK300120) i schronisko Koliba na Przysłopie Caryńskim (GOK300121) (Dyduch-Falniowska i in., 1999).

⁵⁴¹ Obszary węzłowe, to jednostki ponadekosystemalne o powierzchni minimum 500 ha, czyli ważne ostoje dla gatunków rodzimych i wędrownych, o dużej różnorodności krajobrazowej, siedliskowej i gatunkowej.

⁵⁴² Korytarze ekologiczne to struktury przestrzenne w postaci ciągłych form liniowych, obszarów układających się w pasma lub korytarzy nie mających ciągłości strukturalnej, tylko funkcjonalną (np. ostoje ptaków wędrownych) o szerokości od 500 m (ranga krajowa) do kilku kilometrów (ranga europejska).

⁵⁴³ Konwencja o różnorodności biologicznej, sporządzona w Rio de Janeiro dnia 5 czerwca 1992 r., zobowiązuje państwa członkowskie do zachowania bioróżnorodności nie tylko na terenach chronionych oraz do objęcia ochroną całej różnorodności ras i gatunków zwierząt i roślin udomowionych, jako szczególnie cennych dla przyszłości rolnictwa i hodowli. Oznacza to, że ginące systemy półnaturalne i kulturowe powinny być traktowane na równi z systemami naturalnymi, gdyż stanowią o całokształcie różnorodności biologicznej.

Według pierwotnych koncepcji cały BdPN oraz parki krajobrazowe Ciśniańsko-Wetliński i Doliny Sanu weszły w skład węzłowego Obszaru Bieszczadzkiego o powierzchni 1148 km² (45M). Od północy wyznaczony został korytarz ekologiczny łączący się z węzłowym Obszarem Pogórza Przemyskiego o powierzchni 1633 km² (46M), który obejmuje parki krajobrazowe Pogórza Przemyskiego i Gór Słonnych. Wszystkie wymienione jednostki mają znaczenie międzynarodowe.

Inicjatywa Krajowej Sieci Ekologicznej stała się częścią znacznie szerszego w zamysłach programu PEEN (Pan-European Ecological Network), który połączył wybrane założenia dwóch sieci: rezerwatów biosfery w zakresie strefowania oraz właśnie ECONET-PL w zakresie korytarzy ekologicznych wyznaczanych *tak aby wszystkie zwierzęta, zarodniki i nasiona mogły się przemieszczać i znajdować nisze ekologiczne, w których będą w stanie przeżyć presję ze strony człowieka, a także ewentualne zmiany klimatu i towarzyszące im zjawiska ekstremalne* (Breymer, 2011, s. 5-6). Celem PEEN była jednak nie tylko integracja istniejących sieci, ale także ich ocena i klasyfikacja (Bonnin, 2007).

W kontekście powyższych rozważań dziwić może fakt, że sieci ECONET-PL i PEEN (podobnie zresztą jak system CORINE-biotopes) praktycznie od lat nie są rozwijane. Na kontynencie europejskim „wyparła” je Natura 2000, której obiekty nie stanowią jednak spójnej sieci wzajemnie połączonych ostoi. Warto więc pamiętać o istnieniu tych przełomowych ongiś koncepcji, tym bardziej, że wypracowane przez lata precyzyjne założenia w postaci jednolitych kryteriów i standardów stanowią obecnie fundament cennych inicjatyw o charakterze lokalnym. Przykładem jest koncepcja Przyrodniczego Systemu Gminy⁵⁴⁴, którą wprowadzono w gminie Czarna. Według *Studium...*(2000) wydzielono następujące obszary:

- obszary o znaczeniu węzłowym, obejmujące duże kompleksy leśne (głównie w terenach górzystych) z niezalesionymi enklawami (Otryt z doliną Sanu, Paniszczów-Ostre, Żuków, Jaworniki);
- korytarze ekologiczne główne (leśno-łąkowe), czyli tereny łączące obszary węzłowe, bez zwartej zabudowy i wygrodzeń ciągłych, zapewniające powiązania fitocenotyczne i migrację zwierząt (przełęcz między Rabem i Żołobkiem, Wydrne, Polana-Ostre, wododział między Czarną Górną i Lipiem);
- korytarze ekologiczne wspomagające (łęgowo-potokowe), czyli tereny wzdłuż głównych cieków, współdecydujące o powiązaniach przyrodniczych wewnątrz i na zewnątrz sieci (San, potoki Czarny z bezimiennym dopływem z Sokołowej Woli, Głuchy, Mszanka, Paniszczówka).

Spośród istniejących na omawianym terenie form ochrony obszarowej na wyróżnienie zasługuje także Leśny Kompleks Promocyjny „Lasy Bieszczadzkie”, utworzony na mocy zarządzenia nr 63 Dyrektora Generalnego Lasów Państwowych z dnia 29 listopada 2011 r. w celu trwałego zachowania lub odtwarzania naturalnych walorów lasu metodami racjonalnej gospodarki leśnej, prowadzonej na podstawach ekologicznych oraz integrowania tejże gospodarki,

⁵⁴⁴ Przyrodnicze Systemy Gminy – to formuła wypracowana w Instytucie Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej w Lublinie. W jej ramach określa się obszary o różnych stopniach ochrony środowiska, a następnie przypisuje im funkcje oraz zasady i formy zagospodarowania.

aktywnej ochrony przyrody i edukacji leśnej. Jest to jeden z najpóźniej powołanych tego typu obiektów w Polsce spośród wszystkich 25 utworzonych w latach 1994-2011. Pierwotnie obejmował w całości Nadleśnictwo Stuposiany (9445 ha) oraz częściowo lasy nadleśnictw Cisna (obręb Wetlina – 7975 ha) i Lutowiska (obręb Dwernik – 6814 ha), zajmując łącznie powierzchnię 24 234 ha. W styczniu 2015 r. LKP „Lasy Bieszczadzkie” powiększono niemal trzykrotnie – obecnie zajmuje 69 531,73 ha, obejmując swoimi granicami 4 nadleśnictwa (w całości): Baligród, Cisna, Lutowiska i Stuposiany.

Młoda i wciąż mało znaną w Polsce formą eksploracji (w sensie definicji zjawiska, a nie aktywności jako takiej) jest geoturystyka. Oznacza ona turystykę bazującą na walorach i atrakcjach związanych z budową geologiczną i rzeźbą terenu, obecnością elementów kamiennych w warstwie kulturowej, czy śladami górnictwa lub innej działalności gospodarczej silnie związanej z abiotycznymi elementami środowiska.

Z taką formą aktywności wiąże się koncepcja geoparków⁵⁴⁵, zapoczątkowana na II Międzynarodowym Sympozjum Europejskiej Asocjacji Ochrony Dziedzictwa Geologicznego (ProGEO), które odbyło się w maju 1996 r. w Rzymie. Wtedy to przedstawiono ideę międzynarodowych Rezerwatów Litosfery/Geosfery (później przemianowanych na Geoparki UNESCO i oficjalnie uznanych za nową kategorię ochrony w lutym 1999 r.), które pod względem znaczenia naukowego powinny stanowić odpowiednik Rezerwatów Biosfery UNESCO-MAB w zakresie przyrody nieożywionej (Alexandrowicz, 2006). Idea ta nawiązuje do projektu zainicjowanego przez Międzynarodową Unię Nauk Geologicznych (IUGS), którego celem jest tworzenie sieci narodowych i transgranicznych geostanowisk (Global Geosites), reprezentatywnych względem zróżnicowania regionów geologicznych w Europie i chronionych w różnych kategoriach prawnych. Istotnym wsparciem w propagowaniu idei geoparków i geostanowisk była „Rekomendacja ochrony dziedzictwa geologicznego i obszarów o specjalnym geologicznym znaczeniu w Europie”, przyjęta przez Komitet Ministrów Rady Europy w 2004 r.

Czy ta koncepcja dobrze wpisuje się w walory przyrody nieożywionej regionu historycznej Bojkowszczyzny Zachodniej? Zdecydowanie tak. Już na samym początku debat M. Gonera (2004) przedstawiła pomysł utworzenia geoparku Karpaty Fliszowe, w skład którego wchodziłoby pięć parków krajobrazowych: Ciśniańsko-Wetliński, Jaśliński, Czarnorzecko-Strzyżowski, Gór Słonnych i Pogórza Przemyskiego. Trudny do zaakceptowania w tej koncepcji jest jednak brak Parku Krajobrazowego Doliny Sanu. Inne i znacznie bliższe Bojkowszczyźnie Zachodniej (nie tylko w sensie zasięgu przestrzennego) jest podejście G. Haczewskiego (2011; także rozdział 43), który proponuje utworzyć geopark z dwóch parków

⁵⁴⁵ Geopark, ubiegający się o wsparcie UNESCO, to teren z dobrze/jasno określonymi granicami, którego powierzchnia jest wystarczająco duża, aby mogła służyć lokalnemu rozwojowi ekonomicznemu. Geopark zawiera określoną liczbę dowolnej wielkości stanowisk dziedzictwa geologicznego (geosites) lub mozaikę formacji geologicznych o specjalnych wartościach naukowych, jak też formy rzeźby rzadkie lub piękne, charakterystyczne dla danego terenu, jego historii geologicznej, wydarzeń lub procesów. Teren ten może mieć wartość nie tylko geologiczną i krajobrazową, ale także ekologiczną, archeologiczną, historyczną lub kulturową (Operational Guideline..., 2004 za Alexandrowicz, 2006, s. 38).

krajobrazowych: Ciśniańsko-Wetlińskiego i Doliny Sanu. Wymienione przez autora potencjalne walory tak zlokalizowanego sanktuarium przyrody nieożywionej i dziedzictwa kulturowego można podzielić na trzy kategorie:

- walory geologiczne: liczne hieroglify, czyli ślady działania prądów zawiesinowych, działalności życiowej różnych organizmów i zaburzeń, jakim podlegały miękkie osady (w warstwach piaskowcowych); odkrywki z efektownymi przykładami fałdów, uskoków, łusek, luster tektonicznych oraz różnymi formami kalcytowymi i kryształkami kwarcu znanymi jako diamenty marmaroskie (w skałach strefy przeddukielskiej); fragmenty świetnie zachowanych szkieletołów wielkich ryb drapieżnych (na powierzchniach warstw piaskowców) oraz doskonale zachowane ryby (w stanowiskach wapieni kokolitowych); wypływy unikalnych wód mineralnych z zawartością arsenu (na terenie łuski Bystrego); wypływy ropy naftowej i gazu ziemnego; miejsca wytrącania martwicy wapiennej;
- walory geomorfologiczne: formy rzeźby fluwialnej, w tym liczne progi skalne, kaskady, zawieszone ujścia, berda, kotły i rynny eworsyjne; formy osuwiskowe różnego typu (w Muczmem, koło Duszatyna i na Wetlinie);
- walory kulturowe: ślady dawnego górnictwa naftowego, urządzeń hydrotechnicznych (młynówki, jazy, baseny retencyjne), przekopy i nasypy kolejek leśnych, wcięcia dawnych dróg gruntowych, terasy rolne, kopce kamienne, pozostałości obiektów mieszkalno-gospodarczych oraz cmentarze z zabytkami architektury sepulkralnej.

Obecnie status Geoparku Krajowego, nadany przez Ministerstwo Środowiska, posiadają trzy obszary: polska część Łuku Mużakowa, rejon Góry św. Anny oraz Karkonoski Park Narodowy wraz z otuliną. Do Europejskiej Sieci Geoparków należy 69 obszarów z 23 krajów, zaś do Światowej Sieci Geoparków UNESCO – 120 obszarów z 33 krajów (wrzesień 2015 r.), w tym jeden polsko-niemiecki – transgraniczny Łuk Mużakowa. Bojkowszczyzna Zachodnia wciąż czeka.

Inną formą dbałości o środowisko, usankcjonowaną prawnie w ustawie o ochronie przyrody, jest strefowa ochrona czynna⁵⁴⁶ (patrz rozdział 44). Jednym z częściej praktykowanych działań z tego zakresu jest koszenie i odkrzaczanie łąk (m.in. w rezerwatach „Śnieżycia wiosenna w Dwerniczku”, „Sine Wiry” i „Olszyna łąkowa w Kalnicy”), którego celem jest przede wszystkim zachowanie bioróżnorodności zbiorowisk roślinnych, a nie względy agrotechniczne. Podobne efekty daje wypas koni huculskich (np. w Wołosatem) oraz bydła i owiec prowadzony w małej obsadzie, jak to ma miejsce np. w Berehach Górnych. Ponadto na połoninach prowadzi się regenerację muraw alpejskich zniszczonych wskutek wydeptywania, w ekosystemach leśnych na obszarach ochrony czynnej – regulację składu gatunkowego i struktury drzewostanów oraz ochronę sadzonek i upraw leśnych przed zgryzaniem, zaś na obszarach przesuszonych łąk i torfowisk tworzy systemy zastawek i grobli, zapobiegających nadmiernemu odpływowi wody (Rąkowski, 2009).

⁵⁴⁶ Granice stref ochrony stanowisk grzybów oraz ochrony całorocznej i okresowej ostoi, miejsc rozrodu i regularnego przebywania zwierząt zamieszczone są w aktach powołujących, czyli zarządzeniach Wojewody i decyzjach Regionalnego Dyrektora Ochrony Środowiska.

Ochrona czynna nie obejmuje wyłącznie zbiorowisk roślinnych, ale także ostoj zwierząt, czyli miejsca ich rozrodu i regularnego przebywania. Przykładem takiego działania jest jedyna w naszym kraju strefa ochrony węża Eskulapa, wyznaczona na terenie rezerwatu „Krywe” w ramach programu ochrony i przywracania bioróżnorodności. Działalność tam prowadzona obejmuje koszenie łąk w celu nasłonecznienia miejsc przebywania węża, melioracje agrotechniczne, sypanie kopców rozrodczych (ryc. 42.21) i gałęziowisk, odsłanianie i zabezpieczanie ruin oraz wykładanie martwych drzew dziuplastych.

Ryc. 42.21. Kopiec rozrodczy dla węży w postaci sztucznego głązowiska w Tworylnem (fot. P. Szechyński, 2010)

Najbardziej jednak znanym, spektakularnym wręcz przykładem, jest restytucja żubra rozpoczęta w 1963 r. w leśnictwie Widelki. Do zagrody kwarantannowej o powierzchni 5,7 ha wprowadzono wtedy pięć byków i dwie krowy linii białowiesko-kaukaskiej z ośrodków w Niepołomicach i Pszczynie, które już po kilku miesiącach wypuszczono na wolność (Królikowski, 1966). W 1964 r. przybyło kolejnych dziewięć sztuk. Drugi ośrodek aklimatyzacyjny utworzono w 1976 r. w okolicach Woli Michowej; cztery lata później 18 uwolnionych osobników dało początek subpopulacji zachodniej. W 2013 r. cała populacja bieszczadzka liczyła łącznie 256 osobników – jest najliczniejszą populacją tego gatunku na świecie żyjącą w górach, charakteryzuje ją dobre tempo rozrodu i stała ekspansja terytorialna. Jej stały monitoring prowadzi Stacja Badawcza Fauny Karpat Muzeum i Instytutu Zoologii PAN we współpracy z Regionalną Dyrekcją Lasów Państwowych w Krośnie (Wojeвода, 2008; Marszałek, 2009; Perzanowski, 2014).

Warto jeszcze wspomnieć o wybranych inicjatywach powstałych z myślą o integracji regionalnej Karpat. Oczywiście należy pamiętać, że ochrona przyrody sensu lato w ich granicach nie jest unormowana prawnie, a ma jedynie charakter intencjonalny.

Najstarszą inicjatywą, integrującą przygraniczne obszary Polski, Słowacji, Węgier, Ukrainy i Rumunii, jest Euroregion Karpacki, powołany do życia w lutym

1993 r. w Debreczynie na Węgrzech. Po stronie polskiej zrzesza on 180 gmin z województw małopolskiego i podkarpackiego, zajmując łącznie powierzchnię 18 686 km². Głównym celem Euroregionu Karpackiego jest inicjowanie i koordynowanie działań w zakresie promocji współpracy gospodarczej, naukowej, kulturalnej, oświatowej, turystycznej i ekologicznej.

Przyrodniczą, a więc komplementarną odpowiedzią dla Euroregionu Karpackiego, było powstanie w 2006 r. obszaru funkcjonalnego Zielone Karpaty o łącznej powierzchni 17 221 km², do którego należą 23 powiaty z trzech województw: podkarpackiego, małopolskiego i śląskiego. Głównym celem tej koalicji, zrzeszającej instytucje pozarządowe i działacze samorządowych, jest tworzenie możliwości wszechstronnego i racjonalnego wykorzystania zasobów i walorów przyrodniczych regionu, którego fundamentem rozwoju powinno być przede wszystkim rolnictwo, leśnictwo i zrównoważona turystyka z wykorzystaniem lecznictwa uzdrowiskowego, zaś wszelka działalność gospodarcza powinna odbywać się w sposób minimalizujący zagrożenia środowiska, przy równoczesnym zapewnieniu ochrony interesów miejscowej ludności.

Krajowy projekt Zielonych Karpat wpisuje się w ogólną strategię zrównoważonego rozwoju w Unii Europejskiej opartą na tworzeniu wielkoobszarowych struktur przyrodniczych znaczących dla bioróżnorodności całej planety. Nawiązuje także do znacznie szerszej Inicjatywy na rzecz EkoRegionu Karpaty (CERI – Carpathian EcoRegion Initiative) – zapoczątkowanej w 1999 r. w ramach Programu Dunajsko-Karpackiego Światowego Funduszu na rzecz Przyrody (Witkowski, 1999; Webster i in., 2001), a oficjalnie powołanej jako niezależna organizacja w 2004 r. Stanowi ona koalicję 45 organizacji pozarządowych i instytucji naukowo-badawczych z siedmiu krajów karpackich. Zasięgiem swoich działań obejmuje cały łuk karpacki (ponad 200 000 km²), nazwany Zielonym Sercem Europy, który został uznany za najcenniejszy europejski region przyrodniczo-kulturowy. Celem Inicjatywy na rzecz EkoRegionu Karpaty jest działalność na rzecz rozwoju zrównoważonego i ochrony bioróżnorodności, wspieranie inicjatyw lokalnych i projektów badawczych⁵⁴⁷, a także praca nad implementacją postanowień Konwencji Karpackiej.

Konwencja Karpacka, jak przyjęto nazywać Ramową Konwencję o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat, podpisana została podczas Piątej Konferencji Ministrów „Środowisko dla Europy” w Kijowie w 2003 r., a ratyfikowana przez Polskę w 2006 r. Jest ona drugim w skali światowej (po Konwencji Alpejskiej) subregionalnym systemem ochrony pojedynczego obszaru górskiego posadowionym na traktatowych zasadach. W Polsce obejmuje obszar 18 612 km² (200 gmin położonych w województwach małopolskim, podkarpackim i śląskim, w tym gminy

⁵⁴⁷ Cennym dokonaniem Inicjatywy na rzecz EkoRegionu Karpaty było stworzenie Systemu Informacji nt. Bioróżnorodności Karpat (Šeffler i in., 2010). Do sierpnia 2015 r. zgromadzano w nim dane o występowaniu łącznie ponad 1000 rzadkich i zagrożonych gatunków zwierząt (381), roślin (370) i siedlisk (285), w tym umieszczonych w aneksach do dyrektywy siedliskowej, w 309 mezoregionach Karpat Zachodnich i Wschodnich. Niestety, z nieznanym autorowi przyczyn, od początku 2016 r. wspomniana baza nie jest dostępna w internecie, zaś próba znalezienia informacji o aktualnej działalności CERI zakończyła się fiaskiem. Być może więc należałoby zacząć pisać o Inicjatywie na rzecz EkoRegionu Karpaty w czasie przeszłym.

Czarna, Lutowiska, Ustrzyki Dolne, Baligród, Cisna, Lesko i Solina). Obecnie, ze względu na ramowy charakter Konwencji Karpackiej i stopień ogólności jej zapisów (brak konkretnych i egzekwowalnych zobowiązań), trwają prace nad przyjęciem kolejnych protokołów tematycznych, mających charakter dokumentów wykonawczych, w których określa się priorytety, zakres współpracy oraz szczegółowe zobowiązania Rządów umawiających się Stron (Polski, Czech, Słowacji, Rumunii, Serbii, Ukrainy i Węgier) w poszczególnych dziedzinach. Protokoły, mające status umów międzynarodowych, stają się po ich ogłoszeniu w Dzienniku Ustaw częścią krajowego porządku prawnego. W Polsce do tej pory weszły w życie Protokoły o ochronie i zrównoważonym użytkowaniu różnorodności biologicznej i krajobrazowej (Dz.U. 2010 Nr 90 poz. 591) oraz o zrównoważonej turystyce (Dz.U. 2013 poz. 682), ratyfikowany został Protokół o zrównoważonym transporcie, a podpisany – Protokół o zrównoważonej gospodarce leśnej. Trwają prace nad projektem kolejnego protokołu tematycznego, dotyczącego zachowania i promowania karpackiego dziedzictwa kulturowego.

Zdaniem autora, tak szeroko pojmowane integracje regionalne (w sensie zarówno przestrzennym, jak i intencjonalnym), będąc niewątpliwie inicjatywami cennymi i bardzo ambitnymi, są jednocześnie trudne do realizacji (por. Kozłowski, 2006). W praktyce można raczej mówić o wielu drobnych, lokalnych działaniach, które czasem połączy wspólny, mniej lub bardziej sformalizowany sztyl. Czas pokaże, czy działania na rzecz poprawy jakości życia, wzmocnienia miejscowej gospodarki i społeczności lokalnych oraz zachowania walorów przyrodniczych i dziedzictwa kulturowego regionu, do których zobowiązały się strony Konwencji Karpackiej, pozostaną wyłącznie na poziomie deklaratywnym jako przedmiot kolejnych międzynarodowych konferencji i sympozjów, czy też ich efekty zaczną być widoczne w terenie (Podręcznik..., 2007).

Na zakończenie pozostał ostatni aspekt omawianego zagadnienia, a mianowicie relacje człowiek–środowisko przyrodnicze w obszarach chronionych, których wyczerpujący przegląd dali m.in. K. Królikowska (2007) i A. Hibszer (2013). W dużym uproszczeniu można stwierdzić, że immanentną cechą owych relacji jest rozbieżność interesów, czyli niezgodność pomiędzy dążeniami ludzkimi (głównie związanymi z działalnością gospodarczą) a interesem środowiska, rozumianym jako zachowanie unikatowych walorów przyrody w celu ich wszechstronnego badania i udostępniania współczesnym i przyszłym pokoleniom. Jak słusznie jednak zauważa J. Solon (2005, s. 10) *w rzeczywistości nie są to konflikty „człowiek-przyroda”, tylko konflikty „człowiek-człowiek” w odniesieniu do przyrody. Przyroda jest bowiem jedynie obiektem gry (przedmiotem), a nie graczem (podmiotem).*

Szczególnie silnie owa rozbieżność interesów objawia się na obszarach parków narodowych i BdPN nie stanowi pod tym względem wyjątku⁵⁴⁸. Według A. Hibszer (2004) można mówić o dwóch rodzajach konfliktów: przyrodniczym,

⁵⁴⁸ Pełny inwentarz lokalnych zagrożeń i konfliktów, obejmujący nie tylko społeczne aspekty funkcjonowania parku, omówiony jest szczegółowo w „Operacie istniejących i potencjalnych zagrożeń wewnętrznych i zewnętrznych” Planu Ochrony BdPN.

czyli niezgodnością pomiędzy celami ochrony a naturalnymi zjawiskami przyrodniczymi oraz wywołującym zazwyczaj najwięcej emocji – społecznym, czyli sprzeczności interesów między władzami parku a lokalnymi organami decyzyjnymi (zazwyczaj samorządem terytorialnym), właścicielami i administratorami gruntów prywatnych lub pozostających pod tymczasowym zarządem parku oraz osobami korzystającymi z zasobów przyrodniczych (mieszkańcami, turystami). Dzięki fachowości dyrekcji, pracowników i współpracowników BdPN (w tym Rady Programowej) konflikty stricte przyrodnicze są rzadkością. Inwentarz ognisk zapalnych o charakterze społecznym jest natomiast spory, zwłaszcza gdy po obu stronach barykady mamy do czynienia z postawami jednoznacznie partykularnymi⁵⁴⁹. Do tych niemal codziennych konfliktów, związanych w znacznym stopniu z ograniczeniem swobody poruszania się po parku, zalicza się m.in. rozdeptywanie szlaków przez turystów (szczególnie w obrębie kopuł szczytowych), zbieractwo płodów runa leśnego (grzybów, jagód) i poroży, nielegalne pozyskiwanie drewna opałowego oraz kłusownictwo⁵⁵⁰. Do wymienionych, które obok obostrzeń dotyczących budownictwa indywidualnego i prowadzenia działalności gospodarczej można by wręcz nazwać dyżurnymi ogniskami zapalnymi w każdym parku narodowym (por. Królikowska, 2007; Hibsz, 2013), trzeba dodać jeszcze te specyficzne dla omawianego regionu. Szczegółowo ów „krajobraz ograniczeń i konfliktów” opisał i sklasyfikował K. Połomski (2010), kreśląc jednocześnie interesujący portret zbiorowy mieszkańców Bieszczadów Wysokich. Arsenał powyższy uzupełniają spory znacznie rzadsze, ale za to przybierające postać batalii na łamach prasy lokalnej, a czasem wzmiankowanych nawet w mediach ogólnopolskich. Mowa tu m.in. o planach utworzenia polsko-ukraińskiego przejścia granicznego Wołosate-Łubna, prywatyzacji mieszkań i działek Skarbu Państwa na terenie parku (objętych wcześniej zarządem tymczasowym), likwidacji miejsc wypału węgla drzewnego zlokalizowanych na obrzeżach BdPN⁵⁵¹ czy zakazach

⁵⁴⁹ Czasem genezę konfliktu stanowią przyczyny wysoce subiektywne, prywatne, wręcz osobiste, nienoszące znamion realnego czy wymiernego (np. w kategoriach ekonomicznych) pragmatyzmu. Racjonalne przesłanki zastępowane są wtedy arbitralnymi sądami, zazwyczaj silnie nacechowanymi emocjonalnie, co prowadzi do ostrej dychotomii stanowisk. Percepcja rzeczywistości staje się ograniczona, a jej upraszczanie prowadzi do zubożenia intelektualnego w przekazie i interpretacji informacji, a w końcu do ich fałszowania. Podczas takiego swoistego „dialogu głuchych” po obu stronach konfliktu mamy do czynienia z autogloryfikacją i poczuciem własnej misyjnej roli, a jednocześnie deprecjonowaniem racji oponenta, wręcz jego dyskredytacją i stygmatyzacją (Bieleń, 2014).

⁵⁵⁰ Włodarze terenów poza parkiem narodowym borykają się lokalnie także z innymi problemami, niekorzystnie oddziałującymi na środowisko przyrodnicze. Zaliczyć można do nich m.in. braki w rozwiązaniach gospodarki wodno-ściekowej, dzikie wysypiska śmieci, nadmierną eksploatację kruszywa z koryt rzecznych i surowców mineralnych bez późniejszych działań rekultywacyjnych, duże zagęszczanie sieci szlaków zrywkowych i dróg leśnych, wypalanie łąk i pastwisk, rolnicze i osadnicze zagospodarowanie terenów zalewowych, chaotyczne i bezstylowe osadnictwo (obiekty turystyczne i tzw. drugie domy).

⁵⁵¹ W ostatnich kilkunastu latach przeprowadzono szereg niezależnych ekspertyz, w których analizom poddano wodę, powietrze, glebę (m.in. na obecność metali ciężkich) oraz drzewostan (poziom defoliacji) w miejscach długotrwałych wypałów. Żadne z opracowań Instytutu Badawczego Leśnictwa, Katedry Użytkowania Lasu i Inżynierii Leśnej SGGW, Politechniki Rzeszowskiej ani Międzynarodowego Centrum Ekologii PAN nie wykazało ujemnego wpływu retort na środowisko przyrodnicze (Marszałek i Kusiak, 2013).

organizowania wybranych imprez masowych (np. Bieszczadzkich Aniołów w 2006 r. i Biegu Rzeźnika w 2016 r.).

Oprócz problemów wymienionych powyżej zawsze źródłem konfliktu są wszelkie zmiany granic parku narodowego, związane z powiększaniem jego powierzchni (Hibszter, 2006). Zmiany te bowiem zazwyczaj stoją w sprzeczności z planami inwestycyjnymi lub inną działalnością człowieka na terenach przyległych, w tym z interesem gospodarczym Lasów Państwowych. Można domniemywać, że każda próba poszerzenia parku aż po Otryt (Winnicki i Michalik, 2014) będzie spotykać się z ostrym sprzeciwem mieszkańców (zwłaszcza nadszańskich wsi) i leśników. Protesty mogą trwać latami, zwłaszcza w kontekście obecnej ustawy o ochronie przyrody, która stanowiąc głęboki ukłon w kierunku społeczności lokalnych komplikuje zarazem sytuację parków narodowych (Solon, 2005). Obecnie bowiem realizacja jakichkolwiek decyzji dotyczących granic (powierzchni) jest możliwa dopiero po uzyskaniu zgody władz samorządowych i pozytywnym zaopiniowaniu przez zainteresowane organizacje pozarządowe. W takiej sytuacji znane i od lat zresztą z sukcesami praktykowane w BdPN mechanizmy zapobiegania konfliktom przez edukację ekologiczną mogą okazać się nieskuteczne. Klimatowi porozumienia z pewnością nie sprzyjają także dodatkowe rygory ochronne związane z utworzonymi w ostatnich 10 latach obszarami Natura 2000, które zwłaszcza na początku wywoływały liczne i bardzo silne kontrowersje.

Jak już wspomniano, antagonizmy są integralną częścią relacji między opisywanymi podmiotami, zwłaszcza władzami parku a społecznością lokalną. Z jednej strony bowiem mamy twardy paradygmat ochrony konserwatorskiej, z drugiej zaś mieszkańców, którzy często mają poczucie wykluczenia, izolacji od miejsc, z którymi się identyfikują, są postrzegani jak intruzi albo co najwyżej bierni odbiorcy zakazów i nakazów. Jak pogodzić bezwzględny priorytet zachowania dziedzictwa przyrodniczego kraju jako dobra ogólnospołecznego z ochroną jednostki, która powinna mieć prawo czuć się częścią przestrzeni, w której żyje, a także być aktywnym beneficjentem obszaru chronionego? Tym bardziej, że *rozpatrując zagadnienie konfliktów związanych z ochroną przyrody, należy pamiętać, że definicja dobra publicznego w państwach demokratycznych jest przedmiotem ciągłej debaty – nie ma wartości bezdyskusyjnych, a tylko wynegocjowane w procesach społecznych* (Królikowska, 2007, s. 104). W tym kontekście wydaje się, że to nie kolejna nowelizacja ustawy o ochronie przyrody będzie kluczem do sukcesu, bo zmienione przepisy ułatwią życie jednemu, ale jednocześnie zdestabilizują działania innych. Zdaniem autora, chociaż może to być odebrane jako naiwny idealizm, najbardziej rokującym kierunkiem postępowania powinna być współodpowiedzialność wszystkich podmiotów, stanowiąca zresztą jeden z fundamentów koncepcji społeczeństwa obywatelskiego i nowoczesnej demokracji. W praktyce przejawia się ona w dualistycznym, ekspercko-partycypacyjnym modelu zarządzania parkiem narodowym, który zresztą częściowo w Bieszczadach funkcjonuje – póki co jednak bardziej wymuszony przepisami prawa, a nie wewnętrznym przekonaniem o słuszności jego stosowania.

Literatura

- Alexandrowicz Z., 1987, *Rezerваты i pomniki przyrody nieożywionej województwa krośnieńskiego* (w:) S. Michalik (red.), *System ochrony przyrody i krajobrazu województwa krośnieńskiego*, Studia Naturae, ser. B, 32, s. 23-72.
- Alexandrowicz Z., 2006, *Geoparki – nowe wyzwanie dla ochrony dziedzictwa geologicznego*, Przegląd Geologiczny, 54, 1, s. 36-41.
- Bargieła J., Kołodziej G., Bekier L., 1990, *W sprawie projektu powiększenia Bieszczadzkiego Parku Narodowego* (w:) *Bieszczady i Bieszczadzki Park Narodowy*, Zeszyty Problemowe Sekcji Parków Narodowych, Polski Klub Ekologiczny, Kraków, s. 26-31.
- Berg Ch., Bree F., 2003, *Thesis Report "PAN Parks Principles: crosscultural or site specific?" A comparative study in Bieszczady and Slovensky Raj National Parks*, Wageningen University.
- Bieleń S., 2014, *Pod wieloma względami Ukraina znajduje się na granicy upadku*, <http://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/prof-stanislaw-bielen-pod-wieloma-wzgledami-ukraina-znajduje-sie-na-granicy-upadku/5b8zk> [dostęp: 10.05.2016].
- Bieszczadzki Park Narodowy powiększony* [komentarz redakcyjny], 1990 (w:) *Bieszczady i Bieszczadzki Park Narodowy*, Zeszyty Problemowe Sekcji Parków Narodowych, Polski Klub Ekologiczny, Kraków, s. 47-65.
- Bodnar H., 1961, *W sprawie Parku Narodowego w Bieszczadach*, Chrońmy Przyrodę Ojczystą, 17, 1, s. 37-39.
- Bodnar H., Smólski S., 1969, *Bieszczadzki Park Narodowy*, Chrońmy Przyrodę Ojczystą, 25, 6, s. 24-38.
- Bonnin M., 2007, *The Pan-European Ecological Network: taking stock*, Nature and Environment, 146, Council of Europe Publishing, Strasbourg.
- Breymeyer A., 1997, *Warunki naturalne w Europie, Polsce i sieć Rezerwatów Biosfery MAB* (w:) A. Breymeyer (red.), *Rezerваты Biosfery w Polsce*, Polski Narodowy Komitet MAB, Warszawa, s. 8-15.
- Breymeyer A., 2011, *Rezerваты Biosfery i Polski Narodowy Komitet UNESCO-MAB: przedstawienie aktualnej problematyki* (w:) A. Breymeyer (red.), *Międzynarodowe sieci obszarów chronionych w Polsce: Światowa Sieć Rezerwatów Biosfery UNESCO-MAB i Europejska Sieć NATURA 2000*, Polski Komitet Narodowy UNESCO-MAB, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 5-8.
- Brykowicz K., Studnicka U., 1987, *Obszary ochrony krajobrazowej województwa krośnieńskiego* (w:) S. Michalik (red.), *System ochrony przyrody i krajobrazu województwa krośnieńskiego*, Studia Naturae, ser. B, 32, s. 165-188.
- Bural' M., Gić M., 1999, *Poloniny National Park* (w:) A. Breymeyer (red.), *The East Carpathians Biosphere Reserve Poland/Slovakia/Ukraine*, The National UNESCO-MAB Committee of Poland, Warsaw, s. 36-47.
- Bzowski M., 1969, *O planie regionalnym Bieszczadów*, Chrońmy Przyrodę Ojczystą, 25, 6, s. 47-48.
- Dąbrowski P., 2000, *Transboundary Biosphere Reserves: the comment to the Statutory Framework of the World Network of Biosphere Reserves* (w:) A. Breymeyer, P. Dąbrowski (red.), *Biosphere Reserves On Borders*, National UNESCO-MAB Committee of Poland PAS, Warszawa, s. 13-23.
- Dąbrowski P., 2011a, *Czynniki utrudniające funkcjonowanie polskich rezerwatów biosfery* (w:) A. Breymeyer (red.), *Międzynarodowe sieci obszarów chronionych w Polsce: Światowa Sieć Rezerwatów Biosfery UNESCO-MAB i Europejska Sieć NATURA 2000*, Polski Komitet Narodowy UNESCO-MAB, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 115-120.

- Dąbrowski P., 2011b, *Wnioski z Konferencji Europejska Sieć Natura 2000 a Światowa Sieć „Rezerwatów Biosfery UNESCO-MAB w Polsce”* (w:) A. Breymeyer (red.), *Międzynarodowe sieci obszarów chronionych w Polsce: Światowa Sieć Rezerwatów Biosfery UNESCO-MAB i Europejska Sieć NATURA 2000*, Polski Komitet Narodowy UNESCO-MAB, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 127-129.
- Denisiuk Z., 2003, *Polskie rezerваты biosfery – oczekiwania i niespełnione nadzieje*, *Roczniki Bieszczadzkie*, 11, s. 203-230.
- Denisiuk Z., Stoyko S., 2000, *The East Carpathians Biosphere Reserve (Poland, Slovakia, Ukraine)* (w:) A. Breymeyer, P. Dąbrowski (red.), *Biosphere Reserves On Borders*, National UNESCO-MAB Committee of Poland PAS, Warszawa, s. 79-93.
- Denisiuk Z., Stoyko S., Terray J., 1997, *Karpaty Wschodnie* (w:) A. Breymeyer (red.), *Rezerваты Biosfery w Polsce*, Polski Narodowy Komitet MAB, Warszawa, s. 117-127.
- Devilliers P., Devilliers-Terschuren J., Ledant J.-P., 1991, *CORINE biotopes manual. Habitats of the European Community*, Commissions of the European Communities, Luxembourg.
- Drzał M., 1967, *Konferencja w sprawie Bieszczadzkiego Parku Narodowego*, *Chrońmy Przyrodę Ojczyzn*, 23, 3, s. 50-51.
- Dyduch-Falniowska A., Kaźmierczakowa R., Makomaska-Juchiewicz M., Perzanowska-Sucharska J., Zając K., 1999, *Ostoje przyrody w Polsce*, Instytut Ochrony Przyrody PAN, Kraków.
- Fabijanowski J., 1956a, *Na marginesie artykułu Stanisława Lisowskiego pt. „O występowaniu kosej olchy (Alnus viridis DC.) w Bieszczadach”*, *Chrońmy Przyrodę Ojczyzn*, 12, 1, s. 33-34.
- Fabijanowski J., 1956b, *Rezerwat cisowy Bystre w Bieszczadach koło Baligródu*, *Chrońmy Przyrodę Ojczyzn*, 12, 1, s. 48-50.
- Gabrel M., 1998, *Strategia organizacji przestrzennej i krajobrazowej Nadsańskiego Regionalnego Parku Krajobrazowego*, *Roczniki Bieszczadzkie*, 7, s. 177-184.
- Gonera M., 2004, *Besкиды w oczach geologa, czyli Geopark Karpaty fliszowe*, *Wierchy*, 69, s. 125-142.
- Goraj M., 2011, *Obszary NATURA 2000 w Polsce, stan dzisiejszy i perspektywy, relacje z siecią Rezerwatów Biosfery UNESCO-MAB* (w:) A. Breymeyer (red.), *Międzynarodowe sieci obszarów chronionych w Polsce: Światowa Sieć Rezerwatów Biosfery UNESCO-MAB i Europejska Sieć NATURA 2000*, Polski Komitet Narodowy UNESCO-MAB, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 67-76.
- Grodziński W., 1956, *Świat roślin i zwierząt w Bieszczadach Polskich*, *Wierchy*, 25, s. 168-176.
- Gromadzki M., Dyrzc A., Głowaciński Z., Wieloch M., 1994, *Ostoje ptaków w Polsce*, Biblioteka Monitoringu Środowiska, Gdańsk.
- Haczewski G., 2011, *O celowości utworzenia geoparku w Bieszczadach Wysokich* (w:) M. Strzyż, A. Świercz (red.), *Perspektywy rozwoju geoparków w świetle badań krajobrazowych i regionalnych. Teoria i praktyka*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 29, s. 61-66.
- Hibszer A., 2004, *Aktualne konflikty człowiek-przyroda w karpaccich parkach narodowych* (w:) U. Myga-Piątek (red.), *Przemiany krajobrazu kulturowego Karpat. Wybrane aspekty*, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, 3, s. 193-209.
- Hibszer A., 2006, *Granice jako przedmiot konfliktów w polskich parkach narodowych* (w:) J. Plit (red.), *Granice w krajobrazach kulturowych*, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, 5, s. 183-194.
- Hibszer A., 2013, *Parki narodowe w świadomości i działaniach społeczności lokalnych*, Uniwersytet Śląski, Katowice.

- Jagusiewicz A., 1980, *Przestrzenny rozwój Bieszczadzkiego Parku Narodowego*, Kosmos, ser. A, 99, 4, s. 459-476.
- Jujka M., Wilk T., 2012, *Stan ostoi ptaków w Polsce – raport z lat 2008-2010*, OTOP, Marki.
- Kalemba A., Korzeniak J., 2003, *Certyfikat sieci „PAN Parks” dla Bieszczadzkiego Parku Narodowego*, Chrońmy Przyrodę Ojczystą, 59, 4, s. 115-117.
- Kaliszewski A., Sikora A., 2009, *Prawne aspekty ochrony przyrody w lasach w Polsce w kontekście członkostwa w Unii Europejskiej*, Instytut Badawczy Leśnictwa, Sękocin Stary.
- Kardaś P., 2002, *Puszcze i połoniny, Połoniny'02*, Studenckie Koło Przewodników Beskidzkich, Warszawa, s. 59-69.
- Klimkiewicz M., 2002, *Kształtowanie turystyki transgranicznej w Rezerwacie Biosfery „Karpaty Wschodnie” w warunkach przeobrażeń ustrojowo-ekonomicznych Europy Środkowej i Wschodniej* (w:) J. Partyka (red.), *Użytkowanie turystyczne parków narodowych. Ruch turystyczny – zagospodarowanie – konflikty – zagrożenia*, Instytut Ochrony Przyrody PAN, Ojcowski Park Narodowy, Ojców, s. 659-674.
- Kosina J., 1907, *Buczyny na Beskidzie*, Sylwan, 25, 12, s. 482-486.
- Kozłowski S., 2006, *Miejsce Polski w Europie*, Problemy Ekorozwoju, 1, 2, s. 93-98.
- Królikowska K., 2007, *Konflikty społeczne w polskich parkach narodowych*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Królikowski J., 1966, *Żubr (Bison bonasus L.) w Bieszczadach i muflon (Ovis ammon L.) w Karkonoszach*, Wierchy, 35, s. 273-276.
- Krygowski W., 1952, *Spotkanie z inną ziemią*, Wierchy, 21, s. 118-127.
- Krygowski W., 1953, *Bieszczady coraz bliższe*, Wierchy, 22, s. 131-140.
- Krygowski W., 1957, *Ochrona przyrody w Bieszczadach*, Wierchy, 26, s. 282-284.
- Kulczyński J., 1990, *Koncepcja rotacyjnego modelu turystyki i turystycznego zagospodarowania Bieszczadów* (w:) *Bieszczady i Bieszczadzki Park Narodowy*, Zeszyty Problemowe Sekcji Parków Narodowych, Polski Klub Ekologiczny, Kraków, s. 32-43.
- Kurzyński J., 1987, *Rezerваты i pomniki przyrodyżywionej województwa krośnieńskiego* (w:) S. Michalik (red.), *System ochrony przyrody i krajobrazu województwa krośnieńskiego*, Studia Naturae, ser. B, 32, s. 73-140.
- Liro A. (red.), 1998, *Strategia wdrażania krajowej sieci ekologicznej ECONET-POLSKA*, Fundacja IUCN Poland, Warszawa.
- Liro A. (red.), Głowacka I., Jakubowski W., Kaftan J., Matuszkiewicz A.J., Szacki J., 1995, *Koncepcja Krajowej Sieci Ekologicznej ECONET-POLSKA*, Fundacja IUCN Poland, Warszawa.
- Lisowski S., 1955, *O występowaniu kosej olchy (Alnus viridis DC) w Bieszczadach*, Chrońmy Przyrodę Ojczystą, 11, 4, s. 16-23.
- Lisowski S., 1957, *O utworzenie Parku Narodowego w Bieszczadach zachodnich*, Chrońmy Przyrodę Ojczystą, 13, 1, s. 13-27.
- Marszałek E., 2009, *Las pełen zwierza*, Ruthenus, Krosno.
- Marszałek E., Kusiak W., 2013, *Wypał węgla drzewnego w Bieszczadach w przeszłości i obecnie*, Roczniki Bieszczadzkie, 21, s. 164-183.
- Michalik S., 1969, *„Krzemieniec” – projektowany międzynarodowy rezerwat przyrody w Bieszczadach Zachodnich*, Chrońmy Przyrodę Ojczystą, 25, 3, s. 14-25.
- Michalik S., 1977, *Projekt międzynarodowego parku w Bieszczadach Zachodnich*, Chrońmy Przyrodę Ojczystą, 32, 2, s. 5-18.
- Michalik S., 1987a, *Parki narodowe województwa krośnieńskiego* (w:) S. Michalik (red.), *System ochrony przyrody i krajobrazu województwa krośnieńskiego*, Studia Naturae, ser. B, 32, s. 141-164.
- Michalik S. (red.), 1987b, *System ochrony przyrody i krajobrazu województwa krośnieńskiego*, Studia Naturae, ser. B, 32.

- Michałowski W.S., 1993, *Hajże na Bieszczady*, Fundacja Odysseum, Michalin-Lutowiska.
- Olaczek R., Głowaciński Z., Denisiuk Z., 1993, *Stanowisko Prezydium Państwowej Rady Ochrony Przyrody w sprawie głównych zagadnień ochrony przyrody w województwie krośnieńskim*, *Chrońmy Przyrodę Ojczyzn*, 49, 2, s. 68-71.
- Operational Guideline For National Geoparks Seeking UNESCO's Assistance (Global UNESCO Network of Geoparks)*, 2004, UNESCO, Paris.
- Partyka J., 1977, *Bibliografia bieszczadzka za lata 1800-1975*, Bieszczadzki Park Narodowy, Kraków.
- Pawłowski S., 1926, *Z wycieczki na górę Halicz w Bieszczadach Zachodnich*, *Ziemia*, 11, 17, s. 254-256.
- Perzanowski K., 2014, *Historia, stan obecny i perspektywy ochrony populacji żubra w Bieszczadach*, *Roczniki Bieszczadzkie*, 22, s. 117-127.
- Podręcznik do Konwencji Karpackiej*, 2007, Regionalne Centrum Ekologiczne, Warszawa.
- Ostrowski T., *Nie tylko „kolorowy zawrót głowy”, czyli krótka opowieść o różnorodnych planach rozwoju turystyki w Bieszczadach*, <http://www.twojebieszczady.net/kzg.php> [dostęp: 10.05.2016].
- Radziejowski J., Walczak M., Kamieniecki K., 1998, *Ochrona gór polskich*, Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa.
- Ramowy Statut Światowej Sieci Rezerwatów Biosfery* (w:) A. Breymeyer (red.), *Rezerваты Biosfery w Polsce*, Polski Narodowy Komitet MAB, Warszawa, s. 22-26.
- Rąkowski G. (red.), Smogorzewska M., Janczewska A., Wójcik J., Walczak M., Pisarski Z., 2002, *Parki krajobrazowe w Polsce*, Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa.
- Rąkowski G. (red.), Walczak M., Smogorzewska M., 2007, *Rezerваты przyrody w Polsce Południowej*, Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa.
- Rąkowski G., 2009, *Parki narodowe w Polsce*, Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa.
- Rąkowski G., 2011, *Waloryzacja obszarów specjalnej ochrony ptaków Natura 2000 w Polsce*, *Ochrona Środowiska i Zasobów Naturalnych*, 47, s. 146-162.
- Rąkowski G., Walczak M., Smogorzewska M., 2010, *Obszary Natura 2000 w Polsce I. Obszary specjalnej ochrony ptaków*, Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa.
- Rymarowicz L., 1994, *O początkach ochrony środowiska w rejonie Bieszczadów Zachodnich*, *Almanach Karpacki „Plaź”*, 8, s. 73-82.
- Sawicki J., 1990, *Zasady funkcjonowania parków narodowych. Bieszczadzki Park Narodowy* (w:) *Bieszczady i Bieszczadzki Park Narodowy*, *Zeszyty Problemowe Sekcji Parków Narodowych*, Polski Klub Ekologiczny, Kraków, s. 16-25.
- Schramm W., 1956, *Na wschód od Ostawy*, *Wierchy*, 25, s. 101-124.
- Schramm W., 1958, *Lasy i zwierzyzna Gór Sanockich*, PWN, Poznań.
- Sidło P.O., Błaszowska B., Chylarecki P. (red.), 2004, *Ostoje ptaków o randze europejskiej w Polsce*, OTOP, Warszawa.
- Smólski S., 1967a, *Bieszczadzki Park Narodowy w pracach Polskiego Towarzystwa Leśnego*, *Sylvan*, 111, 8, s. 64-68.
- Smólski S., 1967b, *Zagadnienia ochrony przyrody w Bieszczadach Zachodnich*, *Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich*, 3, 16, s. 97-120.
- Solon J., 2005, *Czy obecna ustawa o ochronie przyrody jest dobrym narzędziem do rozwiązywania konfliktów „człowiek-przyroda” w polskich parkach narodowych?* (w:) A. Hibszer, J. Partyka (red.), *Między ochroną przyrody a gospodarką – bliżej ochrony*, PTG Oddział Katowicki, Ojcowski Park Narodowy, Sosnowiec-Ojców, s. 9-17.
- Stadnicki A., 1848, *O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów.

- Stoyko S., 1999, *Uzhan'ski National Park, Nadsan'ski Regional Landscape Park* (w:) A. Breymeyer (red.), *The East Carpathians Biosphere Reserve Poland/Slovakia/Ukraine*, The National UNESCO-MAB Committee of Poland, Warsaw, s. 48-61.
- Stoyko S., Krichevskaya D., 1998, *Ochrona zasobów naturalnych i ekosystemów w Użańskim Parku Narodowym – ukraińskiej części Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery „Karpaty Wschodnie”*, Roczniki Bieszczadzkie, 7, s. 165-175.
- Symonides E., 2010, *Zakres i poziom ochrony różnorodności gatunkowej w lasach* (w:) *Problemy ochrony przyrody w lasach*, Zimowa Szkoła Leśna przy Instytucie Badawczym Leśnictwa, II Sesja, 16-19 marca 2010 r., Instytut Badawczy Leśnictwa, Sękocin Stary, s. 271-290.
- Szafer W., 1932, *Z dziejów ochrony przyrody* (w:) W. Szafer (red.), *Skarby przyrody i ich ochrona*, Państwowa Rada Ochrony Przyrody, Warszawa, s. 16-36.
- Szafer W., 1967, *Przed utworzeniem Parku Narodowego w Bieszczadach*, *Chrońmy Przyrodę Ojczystą*, 23, 5, s. 14-17.
- Szymański B., Tym Z., 1975, *Bieszczadzki Park Narodowy*, *Sylvan*, 119, 9, s. 25-36.
- Šeffler J., Lasák R., Šefflerová-Stanová V., Janák M., Guttová A., 2010, *Towards an Ecological Network for the Carpathians II*, Carpathian Ecoregion Initiative, Bratislava.
- Środoń A., 1949, *O ochronę kosej olchy (Alnus viridis DC) w Bieszczadach*, *Chrońmy Przyrodę Ojczystą*, 5, 4-6, s. 67-68
- The Corine biotopes (Version 2000)*, European Environment Agency, <http://www.eea.europa.eu/data-and-maps/data/corine-biotopes> [dostęp: 20.11.2015].
- Webster R., Holt S., Avis Ch., 2001, *The Status of the Carpathians. A report as a part of The Carpathian Ecoregion Initiative. November 2001*, World Wide Fund.
- Wierdak S., 1926, *Wykaz drzew godnych ochrony*, *Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego*, 1, s. 53-70.
- Wierdak S., 1930, *Różne zapiski dendrologiczne. O zabytkowych drzewach w powiecie liskim*, *Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego*, 3, s. 181-193.
- Wilk T., Jujka M., Krogulec J., Chylarecki P. (red.), 2010, *Ostoje ptaków o znaczeniu międzynarodowym w Polsce*, OTOP, Marki.
- Winnicki T., Michalik S., 2014, *Bieszczadzki Park Narodowy – historia utworzenia i powiększenia obszaru chronionego*, *Roczniki Bieszczadzkie*, 22, s. 19-50.
- Winnicki T., Zemanek B., 2009, *Przyroda Bieszczadzkiego Parku Narodowego*, Wyd. Bieszczadzkiego Parku Narodowego, Ustrzyki Dolne.
- Witkowski Z., 1999, *Światowy Fundusz dla Przyrody (WWF) stwarza nowe możliwości ochrony Karpat*, *Chrońmy Przyrodę Ojczystą*, 55, 4, s. 72-73.
- Witkowski Z., Mrocza A., 2011, *Plusy i minusy koegzystencji sieci NATURA 2000 i rezerwatów biosfery w Polsce* (w:) A. Breymeyer (red.), *Międzynarodowe sieci obszarów chronionych w Polsce: Światowa Sieć Rezerwatów Biosfery UNESCO-MAB i Europejska Sieć NATURA 2000*, Polski Komitet Narodowy UNESCO-MAB, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 25-31.
- Wojewoda K., 2008, *Leśne Podkarpacie. 30 lat Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych w Krośnie*, Wyd. RS Druk, Rzeszów.
- Wolski J., 2001, *Ochrona przyrody w Polsce w świetle prawa międzynarodowego*, *Geografia w Szkole*, 54, 4, s. 195-206.
- Wrzosek A., 1938, *Cisna i zachodnie krańce Bieszczadów*, *Wierchy*, 16, s. 84-93.
- Zabierowski K., 1967, *W sprawie utworzenia Bieszczadzkiego Parku Narodowego*, *Sylvan*, 111, 11, s. 86.
- Zarzycki K., 1998, *25 lat Bieszczadzkiego Parku Narodowego (1973-1998) – trudne początki*, *Roczniki Bieszczadzkie*, 7, s. 17-36.

- Zarzycki K., Głowaciński Z., 1986, *Bieszczady*, ser. Przyroda Polska, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Zlatnik A., Hilitzer A., 1932, *Přehled přírodních rezervací a jejich návrhů v západní a střední Podkarpatské Rusi*, Sborník Map, Masarykovy Akademie Práce, 6, 2, s. 33-84.
- Żarska B., 2008, *Ochrona struktury i funkcjonowania krajobrazów szczególnie cennych przyrodniczo* (w:) T.J. Chmielewski (red.), *Struktura i funkcjonowanie systemów krajobrazowych: meta-analizy, modele, teorie i ich zastosowania*, Problemy Ekologii Krajobrazu, 21, s. 45-60.

Dokumenty programowe

- Biuro Urządzania Lasu i Geodezji Leśnej, Programy ochrony przyrody dla Nadleśnictw: Stuposiany i Lutowiska na lata 2005-2014, Baligród i Cisna na lata 2006-2015 oraz Ustrzyki Dolne na lata 2009-2018.
- Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Czarna, 2000, Czarna, <http://bip.czarna.pl/upload/stadium%201.pdf> [dostęp: 20.11.2015].
- Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Lutowiska. Część I – Uwarunkowania, 2013, Warszawa, <http://lutowiska.pl/plany-i-strategie> [dostęp: 20.11.2015].
- Plan zagospodarowania przestrzennego Województwa Podkarpackiego. Perspektywa 2030, 2014, Podkarpackie Biuro Planowania Przestrzennego, Zarząd Województwa Podkarpackiego, Rzeszów, http://bip.podkarpackie.pl/attachments/article/1019/Proj_zm_PZPWP.zip [dostęp: 20.11.2015].

Akty prawne (układ tematyczno-chronologiczny)

Konwencje i umowy międzynarodowe

- Konwencja o ochronie gatunków dzikiej flory i fauny europejskiej oraz ich siedlisk, sporządzona w Bernie dnia 19 września 1979 r. (Dz.U. 1996 Nr 58 poz. 263).
- Konwencja o różnorodności biologicznej, sporządzona w Rio de Janeiro dnia 5 czerwca 1992 r. (Dz.U. 2002 Nr 184 poz. 1532).
- Konwencja w sprawie ochrony Alp (Konwencja Alpejska) (Dz. Urz. WE L 61 z 12.03.1996 r., s. 351).
- Ramowa Konwencja o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat, sporządzona w Kijowie dnia 22 maja 2003 r. (Dz.U. 2007 Nr 96 poz. 634).
- Protokół o ochronie i zrównoważonym użytkowaniu różnorodności biologicznej i krajobrazowej do Ramowej Konwencji o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat, sporządzona w Kijowie dnia 22 maja 2003 r., sporządzony w Bukareszcie dnia 19 czerwca 2008 r. (Dz.U. 2010 Nr 90 poz. 591).
- Protokół o zrównoważonej turystyce do Ramowej Konwencji o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat, sporządzony w Bratysławie dnia 27 maja 2011 r. (Dz.U. 2013 poz. 682).

Akty normatywne ogólne

- Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury (Dz.U. 1918 Nr 16 poz. 36).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami (Dz.U. 1928 Nr 29 poz. 265).

Zarządzenie Wojewody Stanisławowskiego z dnia 12 lutego 1937 r. w sprawie ustalenia miejscowości, w których krajobraz zasługuje na ochronę (Stanisławowski Dziennik Wojewódzki z 1 marca 1937 r., Nr 5, poz. 32).

Ustawa z dnia 7 kwietnia 1949 r. o ochronie przyrody (Dz.U. 1949 Nr 25 poz. 180).

Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (Dz.U. 2001 Nr 62 poz. 627 z późn. zm.).

Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. 2004 Nr 92 poz. 880 z późn. zm.).

Prawo o lasach

Zarządzenie nr 63 Dyrektora Generalnego Lasów Państwowych z dnia 29 listopada 2011 r. w sprawie utworzenia Leśnego Kompleksu Promocyjnego „Lasy Bieszczadzkie” (ZO-731-46/2011).

Zarządzenie nr 5 Dyrektora Generalnego Lasów Państwowych z dnia 19 stycznia 2015 r. w sprawie zmian terytorialnych Leśnego Kompleksu Promocyjnego „Lasy Bieszczadzkie” (OE.7160.1.1.2015).

Parki narodowe

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 4 sierpnia 1973 r. w sprawie utworzenia Bieszczadzkiego Parku Narodowego (Dz.U. 1973 Nr 31 poz. 179).

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 22 sierpnia 1989 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie utworzenia Bieszczadzkiego Parku Narodowego (Dz.U. 1989 Nr 50 poz. 288).

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 25 stycznia 1991 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie utworzenia Bieszczadzkiego Parku Narodowego (Dz.U. 1991 Nr 11 poz. 39).

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 listopada 1996 r. w sprawie Bieszczadzkiego Parku Narodowego (Dz.U. 1996 Nr 144 poz. 664).

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 3 listopada 1999 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie Bieszczadzkiego Parku Narodowego (Dz.U. 1999 Nr 93 poz. 1068).

Rezerваты przyrody

Zarządzenie Ministra Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego z dnia 14 lutego 1957 r. w sprawie uznania za rezerwat przyrody (M.P. 1957 Nr 18 poz. 144).

Zarządzenie Ministra Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego z dnia 20 listopada 1969 r. w sprawie uznania za rezerwat przyrody (M.P. 1969 Nr 51 poz. 398).

Zarządzenie Ministra Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego z dnia 10 grudnia 1970 r. w sprawie uznania za rezerwat przyrody (M.P. 1971 Nr 3 poz. 20).

Zarządzenie Ministra Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego z dnia 13 października 1971 r. w sprawie uznania za rezerwat przyrody (M.P. 1971 Nr 53 poz. 346).

Zarządzenie Ministra Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego z dnia 21 maja 1974 r. w sprawie uznania za rezerваты przyrody (M.P. 1974 Nr 20 poz. 121).

Zarządzenie Ministra Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego z dnia 24 listopada 1983 r. w sprawie uznania za rezerваты przyrody (M.P. 1983 Nr 39 poz. 230).

Zarządzenie Ministra Ochrony Środowiska i Zasobów Naturalnych z dnia 29 grudnia 1987 r. w sprawie uznania za rezerваты przyrody (M.P. 1988 Nr 5 poz. 47).

Zarządzenie Ministra Ochrony Środowiska i Zasobów Naturalnych z dnia 8 grudnia 1989 r. w sprawie uznania za rezerваты przyrody (M.P. 1989 Nr 44 poz. 357).

Zarządzenie Ministra Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa z dnia 8 lipca 1991 r. w sprawie uznania za rezerваты przyrody (M.P. 1991 Nr 25 poz. 172).

Zarządzenie Ministra Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa z dnia 11 lutego 1992 r. w sprawie zniesienia ochrony obszarów uznanych za rezerваты przyrody (M.P. 1992 Nr 6 poz. 39).

Rozporządzenie Woj. Podkarpackiego nr 71/2000 z dnia 27 marca 2000 r. w sprawie uznania za rezerwat przyrody (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2000 Nr 24 poz. 197).

Rozporządzenie Woj. Podkarpackiego z dnia 21 sierpnia 2001 r. w sprawie uznania za rezerwat przyrody (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2001 Nr 67 poz. 1185).

Obwieszczenie Wojewody Podkarpackiego z dnia 17 stycznia 2002 r. w sprawie wykazu rezerwatów przyrody (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2002 Nr 3 poz. 62).

Rozporządzenie Woj. Podkarpackiego z dnia 18 sierpnia 2003 r. w sprawie uznania za rezerwat przyrody (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2003 Nr 90 poz. 1538).

Rozporządzenie Woj. Podkarpackiego z dnia 18 sierpnia 2003 r. w sprawie uznania za rezerwat przyrody (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2003 Nr 90 poz. 1539).

Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 30 marca 2005 r. w sprawie rodzajów, typów i podtypów rezerwatów przyrody (Dz.U. 2005 Nr 60 poz. 533).

Parki krajobrazowe

Rozporządzenie nr 17 Wojewody Krośnieńskiego z dnia 27 marca 1992 r. w sprawie utworzenia Ciśniańsko-Wetlińskiego Parku Krajobrazowego (Dz.U. Woj. Krośnieńskiego 1992 Nr 7 poz. 51).

Rozporządzenie nr 18 Wojewody Krośnieńskiego z dnia 27 marca 1992 r. w sprawie utworzenia Parku Krajobrazowego Doliny Sanu (Dz.U. Woj. Krośnieńskiego 1992 Nr 7 poz. 52).

Rozporządzenie nr 19 Wojewody Krośnieńskiego z dnia 27 marca 1992 r. w sprawie utworzenia Parku Krajobrazowego Gór Słonnych (Dz.U. Woj. Krośnieńskiego 1992 Nr 7 poz. 53).

Rozporządzenie nr 59/05 Wojewody Podkarpackiego z dnia 10 czerwca 2005 r. w sprawie ustanowienia planu ochrony dla Parku Krajobrazowego Gór Słonnych (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2005 Nr 82 poz. 1384).

Uchwała nr XXXIX/791/13 Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 28 października 2013 r. w sprawie Parku Krajobrazowego Gór Słonnych (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2013 poz. 3632).

Uchwała nr XLVIII/991/14 Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 23 czerwca 2014 r. w sprawie Ciśniańsko-Wetlińskiego Parku Krajobrazowego (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2014 poz. 1945).

Uchwała nr XLVIII/993/14 Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 23 czerwca 2014 r. w sprawie Parku Krajobrazowego Doliny Sanu (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2014 poz. 1947).

Obszary chronionego krajobrazu

Uchwała nr XVI/44/72 Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie z dnia 19.04.1972 r. (Dz.U. WRN w Rzeszowie 1972 Nr 9 poz. 96).

Uchwała nr XLVIII/998/14 Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 23 czerwca 2014 r. w sprawie Wschodniobeskidzkiego Obszaru Chronionego Krajobrazu (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2014 poz. 1951).

Natura 2000

Dyrektywa Rady 79/409/EWG z dnia 2 kwietnia 1979 r. w sprawie ochrony dzikiego ptactwa (Dz. Urz. WE L 103/1 z 25.04.1979 r., s. 98).

- Dyrektywa Rady 92/43/EWG z dnia 21 maja 1992 r. w sprawie ochrony siedlisk przyrodniczych oraz dzikiej fauny i flory (Dz. Urz. WE L 206 z 22.07.1992 r., s. 7 z późn. zm.).
- Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 21 lipca 2004 r. w sprawie obszarów specjalnej ochrony ptaków Natura 2000 (Dz.U. 2004 Nr 229 poz. 2313).
- Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 5 września 2007 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie obszarów specjalnej ochrony ptaków Natura 2000 (Dz.U. 2007 Nr 179 poz. 1275).
- Decyzja Komisji z dnia 25 stycznia 2008 r. przyjmująca na mocy dyrektywy Rady 92/43/EWG pierwszy zaktualizowany wykaz terenów mających znaczenie dla Wspólnoty składających się na alpejski region biogeograficzny (notyfikowana jako dokument nr C(2008) 271) (Dz. Urz. UE L 77 z 19.03.2008 r., s. 106)
- Decyzja Komisji z dnia 12 grudnia 2008 r. przyjmująca na mocy dyrektywy Rady 92/43/EWG drugi zaktualizowany wykaz terenów mających znaczenie dla Wspólnoty składających się na alpejski region biogeograficzny (notyfikowana jako dokument nr C(2008) 7973) (Dz. Urz. UE L 43 z 13.02.2009 r., s. 21).
- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2009/147/WE z dnia 30 listopada 2009 r. w sprawie ochrony dzikiego ptactwa (Dz. Urz. WE L 20 z 26.01.2010 r., s. 7).
- Decyzja Komisji z dnia 10 stycznia 2011 r. w sprawie przyjęcia na mocy dyrektywy Rady 92/43/EWG czwartego zaktualizowanego wykazu terenów mających znaczenie dla Wspólnoty składających się na alpejski region biogeograficzny (notyfikowana jako dokument nr C(2010) 9663) (Dz. Urz. UE L 33 z 8.02.2011 r., s. 1).
- Decyzja Komisji z dnia 10 stycznia 2011 r. w sprawie przyjęcia na mocy dyrektywy Rady 92/43/EWG czwartego zaktualizowanego wykazu terenów mających znaczenie dla Wspólnoty składających się na kontynentalny region biogeograficzny (notyfikowana jako dokument nr C(2010) 9669) (Dz. Urz. UE L 33 z 8.02.2011 r., s. 146).
- Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 12 stycznia 2011 r. w sprawie obszarów specjalnej ochrony ptaków (Dz.U. 2011 Nr 25 poz. 133 z późn. zm.).
- Obwieszczenie Ministra Środowiska z dnia 30 października 2014 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Środowiska w sprawie siedlisk przyrodniczych oraz gatunków będących przedmiotem zainteresowania Wspólnoty, a także kryteriów wyboru obszarów kwalifikujących się do uznania lub wyznaczenia jako obszary Natura 2000 (Dz.U. 2014 poz. 1713).
- Decyzja wykonawcza Komisji z dnia 3 grudnia 2014 r. w sprawie przyjęcia ósmego zaktualizowanego wykazu terenów mających znaczenie dla Wspólnoty składających się na alpejski region biogeograficzny (notyfikowana jako dokument nr C(2014) 9082) (Dz.U. UE L 18 z 23.01.2015 r., s. 258).
- Decyzja wykonawcza Komisji z dnia 3 grudnia 2014 r. w sprawie przyjęcia ósmego zaktualizowanego wykazu terenów mających znaczenie dla Wspólnoty składających się na kontynentalny region biogeograficzny (notyfikowana jako dokument nr C(2014) 9072) (Dz.U. UE L 18 z 23.01.2015 r., s. 1).

Pomniki przyrody

- Orzeczenie PWRN w Rzeszowie Nr RLop.-410/P/205/69 z 20 sierpnia 1969 r. (Dz.U. WRN w Rzeszowie Nr 10 poz. 74 z 30.08.1969 r.).
- Orzeczenie PWRN w Rzeszowie Nr RLop.-004-14/70 z 28 sierpnia 1970 r. (Dz.U. WRN w Rzeszowie Nr 12 poz. 88 z 31.10.1970 r.).
- Decyzja RLS. III-7141/13/79 z 1 marca 1979 r.
- Decyzja RLS. III-7141/20/79 z 10 kwietnia 1979 r.

- Uchwała Nr XVIII/103/97 Rady Gminy Lutowiska z dnia 29 kwietnia 1997 r. w sprawie uznania drzew za pomniki przyrody.
- Uchwała Nr XVII/156/98 Rady Gminy Lutowiska z dnia 17 czerwca 1998 r. w sprawie uznania drzew za pomniki przyrody (Dz.U. Woj. Krośnieńskiego Nr 18/98 poz. 238).
- Uchwała Nr VI/57/03 Rady Gminy Czarna z 29 września 2003 r. w sprawie uznania drzew za pomniki przyrody (Dz.U. Woj. Podkarpackiego Nr 149 poz. 1934 z 30.10.2003 r.).
- Uchwała Nr X/80/2003 Rady Miejskiej Ustrzyki Dolne z 2 października 2003 r. w sprawie uznania za pomnik przyrody (Dz.U. Woj. Podkarpackiego Nr 145 poz. 1892 z 24.10.2003 r.).
- Uchwała Nr XXVIII/264/06 Rady Gminy w Czarnej (pow. bieszczadzki) z dnia 27 października 2006 r. w sprawie uznania drzew za pomniki przyrody (Dz.U. Woj. Podkarpackiego Nr 139 poz. 2001 z 27.11.2006 r.).
- Uchwała Nr II/13/06 Rady Gminy w Czarnej (powiat bieszczadzki) z dnia 4 grudnia 2006 r. w sprawie uznania drzew za pomnik przyrody (Dz.U. Woj. Podkarpackiego Nr 148 poz. 2370 z 11.12.2006 r.).
- Uchwała Nr XXV/139/2013 Rady Gminy Lutowiska z dnia 19 marca 2013 r. w sprawie ustanowienia pomników przyrody znajdujących się na terenie Nadleśnictwa Stuposiany w granicach administracyjnych gminy Lutowiska (Dz.U. Woj. Podkarpackiego poz. 1614 z 3.04.2013 r.).
- Uchwała nr XXIX/168/2013 Rady Gminy Lutowiska z dnia 4 września 2013 r. zmieniająca uchwałę w sprawie ustanowienia pomników przyrody znajdujących się na terenie Nadleśnictwa Stuposiany w granicach administracyjnych gminy Lutowiska (Dz.U. Woj. Podkarpackiego poz. 3278 z 30.09.2013 r.).
- Uchwała Nr VII/33/2015 Rady Gminy Cisna z dnia 23 czerwca 2015 r. w sprawie ustanowienia pomnika przyrody (Dz.U. Woj. Podkarpackiego poz. 2100 z 10.07.2015 r.).

Zespoły przyrodniczo-krajobrazowe

Uchwała nr XXIII/130/94 Rady Gminy Cisna z dnia 29 kwietnia 1994 r.

Uchwała nr XVII/91/2000 Rady Gminy Lutowiska z dnia 27 kwietnia 2000 r.

Użytki ekologiczne

Uchwała nr XXIV/142/94 Rady Gminy w Czarnej z dnia 24 maja 1994 r.

Uchwała nr XXVIII/130/94 Rady Gminy Lutowiska z dnia 25 maja 1994 r. (Dz.U. Woj. Krośnieńskiego 1994 Nr 16 poz. 121).

Uchwała Nr XVII/201/2000 Rady Gminy w Cisnej z dnia 31.08.2000 r.

Uchwała Nr XIII/166/2000 Rady Gminy w Cisnej

Uchwała Nr XIII/167/2000 Rady Gminy w Cisnej

Uchwała Nr XIII/168/2000 Rady Gminy w Cisnej

Uchwała Nr XXX/159/2000 Rady Gminy w Cisnej

Uchwała Nr XXX/160/2000 Rady Gminy w Cisnej

Uchwała Nr XXX/161/2000 Rady Gminy w Cisnej

Uchwała Nr XXX/162/2000 Rady Gminy w Cisnej

Uchwała Nr XXX/164/2000 Rady Gminy w Cisnej

Stanowiska dokumentacyjne

Rozporządzenie nr 29 Wojewody Krośnieńskiego z dnia 21 grudnia 1998 r. w sprawie uznania za stanowisko dokumentacyjne przyrody nieożywionej zgrupowania formacji geologicznych znajdujących się na terenie województwa krośnieńskiego (Dz.U. Woj. Krośnieńskiego 1998 Nr 32 poz. 409).

Rozporządzenie Wojewody Podkarpackiego nr 39/07 z dnia 26 lipca 2007 r. w sprawie ustanowienia stanowiska dokumentacyjnego „Bandrów - flisz karpacki” (Dz.U. Woj. Podkarpackiego 2007 Nr 61 poz. 1531).

Źródła internetowe (w tym geoportale)

Biuletyn Informacji Publicznej – strony gmin (<http://bip.lutowiska.pl>; <http://www.cisna.itl.pl/bip>; <http://bip.baligrod.pl>; <http://bip.solina.regiony.pl>; <http://www.bip.czarna.pl>)
Corine Biotopes database (<http://www.eea.europa.eu/data-and-maps/data/corine-biotopes>)
Elektroniczny Dziennik Urzędowy Województwa Podkarpackiego – dzienniki urzędowe od roku 2009 (<http://edziennik.rzeszow.uw.gov.pl>)
EUR-Lex – akty prawne UE (<http://eur-lex.europa.eu/homepage.html>)
Europejska Sieć Ekologiczna Natura 2000 (<http://natura2000.gdos.gov.pl>)
Generalna Dyrekcja Ochrony Środowiska – Geoserwis (<http://geoserwis.gdos.gov.pl/mapy>)
Generalna Dyrekcja Ochrony Środowiska – Centralny rejestr form ochrony przyrody (<http://crfop.gdos.gov.pl/CRFOP>)
Główny Urząd Geodezji i Kartografii – Geoportal 2 (<http://geoportal.gov.pl>)
Internetowy System Aktów Prawnych (<http://isap.sejm.gov.pl>)
Państwowy Instytut Geologiczny – Geoportal IKAR (<http://www.pgi.gov.pl/geologiczne-bazy-danych/ikar.html>)
PGL Lasy Państwowe – Bank Danych o Lasach (<http://www.bdl.lasy.gov.pl/portal>)
Podkarpacki Urząd Wojewódzki w Rzeszowie – dzienniki urzędowe za lata 2003-2008 (<https://dziennikarch.rzeszow.uw.gov.pl/>)
Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska w Rzeszowie – rejestry form ochrony przyrody (<http://rzeszow.rdos.gov.pl/formy-ochrony-przyrody>)